

EL VEDUTISME TERRASSENÇ O LA MIRADA ENDÒGENA

Rafel Comes i Ezequiel, Ana Fernández Álvarez, Montse Saludes i Closa

Resum

Tenint en compte que la fotografia fou l'agent més idoni a l'hora de deixar constància documental del que en aquells moments s'entenia com a "modernitar", aquest treball se centra, fonamentalment, en l'estudi de vistes urbanes, uns productes fotogràfics que guarden una relació molt estreta amb el desenvolupament industrial i amb les conseqüents transformacions urbanístiques de Terrassa.

Primer, de manera genèrica, els autors valoren la funció i la consideració de la fotografia al segle XIX, per a passar després, de manera molt exhaustiva, a esbrinar quins van ser els principals fotogràfs que actuaren a Terrassa i on van exercir la seva feina. L'estudi també analitza els continguts iconogràfics més fotografiats a l'època i que van configurar la fotogènia de la Terrassa vuitcentista i noucentista.

Abstract

Bearing in mind that photography was the best way of creating a documental record of what at the time was considered to be 'modernity', this article mainly focuses on the study of urban views, a kind of photograph that is closely linked to the industrial development and the resulting urban transformation of Terrassa.

First of all, in general terms, the authors evaluate the function and significance of photography in the 19th century. Then they reveal the results of the exhaustive research that went into discovering the most important photographers in Terrassa and their places of work. The study also analyses the most photographed iconographic contents of the period and those that made up the photogeny of 19th and early-20th-century Terrassa.

La reproducció de vistes urbanes fotogràfiques té els seus antecedents en les famoses *vedute* o "vistes" italianes, entre les quals en destaquen les pintures venecianes de Giovanni Antoni Canal, més conegut com *il Canaletto*.¹ Les seves obres, els *souvenirs* paisatgístics del *settecento* italià, estan farcides de luxosos edificis que, traçats amb un minucios dibuix, configuren espais plens d'un gran virtuosisme escenogràfic, aconseguit, com el cas de la fotografia, amb recursos mecànics com són les caixes de perspectiva, les càmeres fosques o les lents clares. És tracta de mirades endògenes sobre la mateixa urbs i, a la vegada, la millor manera gràfica d'expressar la idea de progrés, tot associant-lo al monumentalisme urbà.

Amb l'aparició de la fotografia culminen tots els esforços de representació espacial perseguits pels pintors venecians; de fet, els enquadraments de vistes urbanes fotogràfiques de finals del segle XIX i començaments del XX comparteixen el mateix concepte compositiu monumental d'aquesta pintura. Es tracta de mirades que, en el cas de les vistes generals, donada la seva complexa execució –mitjançant el muntatge de tres o quatre instantànies preses de manera consecutiva i muntades com si fossin una única imatge–, es converteixen en les fotografies més preuades a l'època. A

Terrassa, les dues més antigues daten del 1870 i el 1880, si bé no proliferaran, ni començaran a publicar-se a la premsa local vers el 1908. Per a poder fer aquesta classe de preses, els fotògrafs necessiten indrets elevats i, en el cas de Terrassa, les talaies més usuals són els terrenys de can Palet de Vista Alegre, els de can Poal, l'hort dels Escolapis, la torre de l'Escola Pia, el campanar del Sant Esperit, la Torre del Palau, la zona que actualment es correspon amb el carrer de Galvany i també la del carrer de Colom.

1. Panoràmica sobre Terrassa, 1870, presa des de la zona que avui ocupa el carrer de Galvany. Font: Arxiu Municipal de Terrassa.

Els pioners de la fotografia preparen *in situ* la sensibilització prèvia a cada impressió, de tal manera que el fet de prendre i positivar un fragment de realitat els significa un meticulós esforç preparatori, que inclou les operacions de sensibilitzar, exposar i processar en un temps molt breu. Aquesta qüestió explica les poques panoràmiques urbanes que tenim anteriors als anys vuitanta del segle XIX, que s'han convertit, per la seva raresa, en objectes d'un valor molt proper al de l'obra plàstica original, ja que posseeixen un plus tècnic artístic extrem, i és molt anunciada a la premsa la seva exposició en aparadors públics.²

En termes comercials, més enllà del triomf i del valor que significa la reproducció mecànica d'imatges reals, el gran repte dels fotògrafs del XIX és convertir la fotografia en un article comercial, però, per tal que això sigui possible, és ineludible aconseguir fer còpies de cada imatge. Aquesta qüestió tècnica es resol a partir del 1841, amb el calotip, procediment fotogràfic que consisteix a utilitzar un paper negatiu, amb nitrat de plata i iodur de potassi, a partir del qual es pot obtenir un nombre il·limitat de còpies, tot i que la nitidesa aconseguida és molt baixa. Precisament, potenciant i exagerant aquesta limitació, aquest mètode es fa servir per a obtenir fotografies artístiques, que recorden la textura de les imatges realitzades al carbó.

El 1851, la innovadora utilització del col·lodió humit sobre vidre per als negatius i el paper d'albúmina per als positius, introduïda per Scott Archer, facilita encara més el treball dels fotògrafs especialitzats en paisatges i arquitectura urbana, ja que, a part de permetre la realització de còpies a partir d'un mateix negatiu, proporciona

una gran definició tonal i, utilitzat sobre paper d'albúmina, produeix impressions de gran qualitat.

El 1871, amb l'aparició de la placa seca o de gelatinobromur de plata, creada per Richard Leach Maddox, que substitueix el col·lodió humit per la gelatina, s'aconsegueix minimitzar encara més les limitacions tècniques anteriors. Prolifereixen els laboratoris fotogràfics i això facilita a Espanya, des del 1892, l'ús de la postal fotogràfica; les vistes urbanes adquireixen un protagonisme hegemònic sobre altres temes.³

Els fotògrafs de finals del dinou, que ja frueixen dels avantatges de la placa seca, cerquen l'obra singular per a poder atorgar-se el títol d'artistes; per això mateix, experimenten amb variades tècniques cromàtiques i de texturat: la goma bicromatada,⁴ que permet el virat de les seves fotografies a diferents colors; el bromoli i el bromoli transportat, que dota les imatges d'un esfumat que dilueix els seus contorns i d'un flou que les omple d'un valor més contemplatiu que no pas rememoratiu, tot recordant els resultats dels aiguaforts.

2. Els laboriosos procediments fotogràfics de l'època feien anàloga aquesta tècnica a la de la pintura; de fet, molts fotògrafs oferien als seus estudis serveis relacionats amb les arts plàstiques. Fixem-nos, per exemple, com el fotògraf Josep Maria Ballester, de Terrassa, feia ús de la paleta d'un pintor en el disseny d'un dels seus logotips. Fons: Arxiu Tobella. El mateix constatem al revers de la *carte de visite* del fotògraf Morera, de Barcelona. Fons: Família Fabra.

A Catalunya, el pictorialisme fotogràfic, carregat d'un cert tenebrisme i amb un vessant molt simbolista i al·legòric, és l'escollit i més conreat per fotògrafs modernistes. Juntament amb aquesta opció plàstica, hi conviu l'alternativa noucentista, que, més realista que no pas dramàtica, opta per plantejaments naturalistes, sobretot pel que respecta al tractament fotogràfic del paisatge urbà o monumental; així, la fotopostal es converteix en l'objecte visual més proper a aquest darrer discurs estètic. Ara bé, més enllà de les predileccions d'estil, la fotografia en general, per la seva rigidesa mecànica, tirantitza en molts casos la creativitat dels seus artífexs i configura uns reduïts marges de diferenciació estilística, de tal manera que les primeres fotopostals acaben tenint quelcom d'uniforme, que ve imposat per la tècnica i no pas pel gust. En el cas de Terrassa, no hem trobat exemples significatius que conreïn el primer estil i sí bastants del segon.

Des dels seus orígens, la postal fotogràfica ajuda a crear una mítica del quotidià; primer, pel seu baix cost, comparant-lo amb el de qualsevol obra pictòrica, i segon,

perquè ve a ser, fonamentalment a les ciutats més industrialitzades del país i com la defineix Umberto Eco, la millor pròtesi substitutiva de la realitat, tot ampliant els coneixements preconcebuts dels ciutadans sobre el seu hàbitat.

Tenint en compte que l'aparició i la divulgació de la imatge mecànica corre en paral·lel a d'altres avenços, com són el ferrocarril, el telègraf, el gramòfon, etc., aquesta s'assimila com una percepció objectiva de la realitat i com un sinònim de progrés; es converteix en un gaudi notarial sobre la vertiginosa transformació de la pròpia ciutat. Per als homes i les dones que viuen el pas del segle XIX al XX, la fotografia és "art del progrés" i el mitjà que reflecteix més bé l'evolució científica i tecnològica del seu temps, tot considerant-la com la manifestació artística per excel·lència de la modernitat mecànica. Ara bé, la pretesa objectivitat que reconeixen en la fotografia mai no és tal, ja que, com continua passant avui dia dins el món audiovisual, mitjançant l'elecció dels enquadraments o dels posteriors retocs al laboratori, les vistes obtingudes no s'ajusten a la realitat, sinó que l'exalcen amb l'objectiu de consolidar un llegat de progrés ciutadà i una èpica de la cultura de l'urbà. A part d'aquesta predilecció per plasmar la novetat urbana, es manté també el gust per l'estampa monumental dedicada als edificis antics, els quals se solen descontextualitzar, és a dir, se'ls sol enquadrar aïllats de l'entorn, tot emfasitzant-ne l'anacronisme, enfront de les modernes transformacions urbanes.

Un exemple d'aquesta actitud ens el dona l'escrit "Barcelona en el siglo XIX", publicat a primera pàgina de la revista *Egara*, de Terrassa, el 20 d'agost del 1899, a propòsit de la projectada Exposició d'Art de Barcelona. En aquest article es descriu quins han de ser els àmbits d'aquesta exposició i, en un ordre que demostra què és el que a l'època es valora com a progrés, s'hi explica que el primer espai s'ha de dedicar a mostrar la transformació urbanística i ornamental de Barcelona; el segon, als progressos industrials i tècnics –entre ells, el de la fotografia–, i el tercer i el quart, amb un caràcter molt eclèctic, han de reunir estampes de la vida quotidiana, retrats de personatges insignes, efemèrides socials i polítiques, a la vegada que es torna a insistir en l'exposició d'imatges sobre la Barcelona urbana.

L'efectisme de la fotografia de vistes urbanes, al final del vuit-cents i fins a les primeres dècades del nou-cents, cerca el mateix efecte panoràmic pel qual es delia la pintura veneciana citada al començament d'aquest article. Som davant una mena de dramatització artística de la perspectiva en continuïtat, que té en els visors estereoscòpics que aconseguen l'efecte de tres dimensions la seva màxima expressió. Es tracta d'unes imatges que persegueixen aconseguir dos resultats visuals, el del virtuosisme tècnic i, a la vegada, el de deixar constància fotoperiòdística de les innovacions i de les modernitzacions urbanístiques.

D'imatges estereoscòpiques dedicades a Terrassa disposem, entre d'altres, de les de Norbert Font i Sagué,⁵ les de Ramon Sanahuja i Puiggròs,⁶ les d'Antoni Jover

i Aurell,⁷ les de Miquel Llobet i Rocabayera i les de Pere Roumens i Casanovas,⁸ realitzades als voltants de 1910 i que actualment formen part del fons de l'Arxiu Tobella. També disposem de les del metge Josep Salvany i Blanch,⁹ natural de Martorell, gran afeccionat a l'excursionisme científic i bon coneixedor de les tècniques fotogràfiques.¹⁰

3. Placa de vidre estereoscòpica (6 x 13 cm) amb els gegants passant per l'actual passeig del Comte d'Ègara, durant la Festa Major del 1910. Fotografia: Pere Roumens i Casanovas. Procedència: Josep Roumens i Ribas. Fons: Arxiu Tobella.

Al final del segle XIX, la fotografia comença a perdre el complex de tècnica mecànica enfront de les arts plàstiques, tot descobrint el seu potencial fotoperiòdic, fonamentalment, des que la premsa escrita comença a generalitzar, als voltants del 1880, l'ús d'imatges fotogràfiques als diaris. A través dels reportatges sobre les efemèrides locals, l'actitud notarial de la fotografia s'intensifica i comença a desenvolupar-se una nova mirada des de l'objectiu de les càmeres, desposseïda d'efectismes, però obsessionada per la caça dels fets i no pas dels entorns. Així, doncs, més enllà dels plantejaments merament estètics o rememoratius, comencen a aparèixer alguns fotògrafs amb una mentalitat més etnològica o costumista que no pas històric ornamental. Un exemple el trobem a l'antiga fotografia de Rafael Areñas i Mitet,¹¹ fotògraf interessat pel periodisme i les humanitats, que té, des del 1860, un estudi al carrer de l'Hospital, 27 i 29, de Barcelona, *Fotbo-Studio Areñas*, i, durant els anys vint, a uns baixos del carrer de la Diputació, 251, arrendats a Mercè Juncadella de Pella, amb qui manté un plet per aquests locals i del qual es fa ressò la premsa terrassenca.¹² Aquest fotògraf, que també exerceix el seu treball a l'Hotel Ritz, a part de deixar-nos interessants fotografies sobre l'antiga Terrassa, és l'autor d'un ampli reportatge dedicat a les creacions teatrals de l'actor Iscle Soler i Samsot¹³ i que s'exposa al Teatre Romea de Barcelona, el 1918.¹⁴

Dins aquest vessant més documental que no pas estètic, són il·lustratives les instantànies que copsen l'arribada del Cor Catalunya Nova a l'estació del Nord, durant la Festa Major de 1899; la dedicada a la visita d'Alfons XIII, el 1904; les corresponents a l'acte d'homenatge de l'actor Iscle Soler, el 1913, realitzades per Martí Alegre i Puig,¹⁵ o les imatges de Josep Garcia i Argilaga,¹⁶ deixant constància del

4. Carrer de Baix, vers el 1880.
Fotografia: Rafael Areñas i Mitet, Barcelona. Fons: Josep Maria Domènech i Fargas.

III Congrés Esperantista Català, celebrat el 29 de juny del 1912, del qual sabem que també és filmat per un delegat de la revista *Pathé*,¹⁷ o de l'arribada a Terrassa d'Alfons Sala i Argemí,¹⁸ el 1915, entre moltes altres. També resulten molt interessants les realitzades per Josep Brangulí i Soler¹⁹ o les d'Adolf Mas i Ginestà,²⁰ tots dos establerts a Barcelona.²¹

Un dels fotògrafs locals més interessants, dins aquesta nova mentalitat fotogràfica, és el reusenc Josep Garcia i Argilaga, que arriba a Terrassa amb divuit anys

5. Arribada del Cor Catalunya Nova a l'Estació del Nord. Festa Major del 1899. Procedència: Francesc Pi de la Serra i Mata de la Barata. Fons: Arxiu Tobella.

i s'estableix al carrer de Martín Díez, 6. Garcia i Argilaga, si bé no té estudi fotogràfic obert al públic, sí que es dedica a la fotografia, fent reportatges per a diaris i setmanaris locals com ara *El Heraldo de Tarrasa* o *La Comarca del Vallès*, on, a part de publicar algunes de les seves instantànies, també s'ocupa de cobrir certes notícies, a tall de crònica, i també d'escriure articles d'opinió. El 1912 és nomenat corresponçal de les revistes *La Unión Ilustrada*, de Màlaga, i de *Teatre Català*. També, des del 1915, treballa com a corresponçal a *La Tribuna*, *El Día Gráfico* i la revista *Arte Fotográfico*, de Barcelona, tot cobrint les efemèrides socials terrassenques més importants, amb amplis reportatges fotogràfics: entre ells, el de la visita de 150 socis del Foment Industrial, el 22 de maig del 1916, amb un recorregut que els porta a visitar el Teatre Principal, l'Escola Industrial; les firmes Abad Ribera, Sala y Badrinas i també Amat y Viver; i, per últim, el Casino del Comerç.

El 2 de març de 1917, Garcia i Argilaga entra a treballar com a escriptor a l'Ajuntament de Terrassa,²² però sense deixar mai la seva feina com a reporter gràfic

i periodista, amb la qual cobreix, entre d'altres, l'homenatge en memòria de l'actor Iscle Soler, davant de la seva tomba monumental al cementiri de Vallparadís, el 28 d'abril del 1918, acte que també filma Joan Solà i Mestres,²³ operador cinematogràfic del noticiari *Pathé* a Barcelona²⁴ i fundador, el juliol del 1915, juntament amb Domènec Ceret i Vilà²⁵ i Alfred Fontanals, de *Studio Films*, de la Ronda de la Universitat, 13, de Barcelona.²⁶

La concepció de la fotografia que té Garcia i Argilaga és una de les més modernes de la seva època, ja que, a part de treballar sota conceptes periodístics, també ho fa amb intenció etnològica, tot deixant-nos una sèrie molt interessant de les masies de Terrassa.²⁷ Més enllà del caràcter fotoperiòdic del seu treball, Garcia i Argilaga té pretensions artístiques; és per això que, el febrer del 1947, exposa a Amics de les Arts una col·lecció de bromurs transportats dedicats a mostrar imatges de Mallorca, de Sant Pere de Galligants, de les esglésies de Sant Pere de Terrassa i de vistes de Barcelona, juntament amb un grup de retrats de diferents personalitats de la ciutat.²⁸

6. Josep Garcia i Argilaga, vers el 1916. Fons: Arxiu Tobella.

Abans de l'establiment de locals fixos dedicats a la comercialització de la fotografia a Terrassa, el que sovinteja és la presència esporàdica de comercials forans que, mitjançant la premsa local, inviten els terrassencs a fer ús dels seus serveis als locals que tenen oberts a Barcelona. Una de les referències comercials fotogràfiques més antigues data del 1871, en què apareix, al revers de la fotografia d'una *carte de visite*²⁹ de Joan Cadevall i Diars, la referència:³⁰ "A. Capmany. Fotógrafo. Tarrasa", i, escrit a mà: "Tarrasa 1871". Però d'aquest fotògraf, originari de Manresa, no en tornem a tenir cap altra referència fins al 29 de juny del 1901, quan a la pàgina 7 de la revista *Egara* es publica un anunci que informa del seu domicili, al carrer de Pelai, 50, de Barcelona, on es dedica a comercialitzar retrats fotogràfics tintats amb oli o amb aquarel·la i a vendre càmeres i accessoris per a fotògrafs afeccionats, per als quals, des del 1891, edita la *Revista Fotogràfica*.

Tenim constància d'E. Carreras, que, el 1877, treballa a un local situat sobre el Cafè de les Delícies, a la Rambla del Raval de Barcelona, fotografiant i reproduint retrats a l'oli.³¹ També de *Sánchez y Cía.*, que dona publicitat als seus treballs sota el reclam econòmic de: "a real". Aquest darrer, l'abril del 1877, atén els seus clients a la Fonda del Comerç, a la plaça Vella, davant l'església del Sant Esperit,³² i, el 1881, s'anuncia a la *Revista Tarrasense*, fent retrats al carrer de la Font Vella, 3. Des del 1883, a la mateixa revista, hi surt l'anunci de R. Hernández, del carrer dels Gavatxons, 3, sota l'apel·latiu de *Fotografía Eléctrica*, que ofereix retrats a un preu que oscil·la entre els 4 i els 20 rals.

Tenim algunes dades de Josep Cabanes, que, pel seu cognom, possiblement procedeix de Manresa, ja que en aquella ciutat el cognom Cabanes està fortament relacionat amb la fotografia a través de Benet Cabanes i Prunés,³³ el primer d'obrir, el 1858, un estudi fotogràfic en aquella ciutat. Josep Cabanes, tal com ho recull la pàgina dos del diari *El Tarrasense*, del 15 de setembre del 1889, exposa de manera molt artística els seus retrats a una marquesina del carrer del Nord, el mateix carrer on, el febrer del l'any següent, s'instal·la un panorama amb vistes de les principals poblacions europees i de l'Exposició Universal de París.³⁴

També, a la darrera pàgina de la *Revista Tarrasense*, el 13 d'octubre de 1892 ens hi apareix Aureli Campmany, domiciliat al carrer de Ferran VII, 36 i 38, de Barcelona,³⁵ amb entrada pel passatge del Crèdit, número 2, que és un dels primers fotògrafs d'introduir al mercat amateur la fotografia instantània, amb l'aparell Phoebus-Detective, una càmera de caixa d'ús senzill i molt assequible.

I, des del 1895, ens apareix als diaris terrassencs J. E. Puig, anunciant els seus dos establiments fotogràfics barcelonins, un al quart pis del carrer d'Escudillers, 89, i, un altre, al de Pelai, 30.³⁶ La publicitat de Puig es fonamenta en factors quantitius, tot presumint d'haver realitzat més de 6.000 retrats i d'haver ensenyat aquesta tècnica a més de 400 individus. També ens informa que disposa

de corresponsals a quasi totes les ciutats espanyoles i que realitza vistes urbanes d'arreu.

A part de tots aquests, al carrer de Sant Pere, segons una curiosa composició poètica apareguda a la pàgina 3 de l'*Heraldo de Tarrasa* del 19 de novembre del 1910, signada per Joseph Salla i Closa,³⁷ titulada "D'Actualitat", ens consta que a Terrassa s'ofereixen els serveis fotogràfics de cases barcelonines, com és el cas dels representants de la casa Pathé Frères:

*A mitj carrer de Sant Pere
Y aprop d'una cantonada,
Hi rumbeia una fatxada
Tota plena de cartells.
(...)
Allí, veuran cuadros biblichs,*

*Fantastichs y diabolichs,
D'actualitat y d'historichs
Dels pintors de can Pathé

Tampoc falten los retratos
del célebre Napoleon (...)*

La mateixa composició també fa interessants al·lusions a les sessions cinematogràfiques de la ciutat:

*Els cines d'aquí Terrassa
Ab las sevas atraccions,
Ens omplen de distraccions
Pel mínim preu d'un ralet.
(...)
En lo "Cine Diorama"
Per lo sorprenent programa
Que's lo millor plat del dia*

*Quan fan cinematógraf
Tant de dia com de nit,
No's para may'l burgit
Pels carrers de la ciutat.

La multitud inmensa
Sol entrar a las sessions,
Ab ampentas y estalóns
Per serhi més aviat.*

Els primers fotògrafs establerts a Terrassa

Adrià Torija i Escrich

El primer fotògraf comercial que s'instal·la de manera estable a la ciutat és Adrià Torija i Escrich, fill del regidor de l'Ajuntament i membre de la Diputació de València Froilán Torija i Marco,³⁸ que, des del número tres de la *Revista Tarrasense*, del 18 de juny del 1876, apareix oferint els seus serveis els caps de setmana a un principal del carrer Nou de Sant Pere, 19, tot mantenint un aparador publicitari al carrer dels Gavatxons, davant la farmàcia Rovira. Adrià Torija, d'origen valencià, té la seva seu central a Barcelona, entre el carrer de Ferran VII, 12, i el carrer del Vidre, 2, per on s'accedeix al seu establiment. Precisament, del mateix 1876, tenim una interessant

fotografia d'en Torija (26,7 x 21,1 cm), dedicada a “El Ball de *plassa*”, que se celebra durant la Festa de la Pau per a commemorar la fi de la Tercera Guerra Carlina.

A part de dedicar-se a la fotografia comercial, Torija participa assíduament a les exposicions que durant les festes majors se celebren a Terrassa, on rep sempre molt bones crítiques en relació amb els retrats realitzats als prohoms de la ciutat; mereix una especial atenció el que li fa a l'impressor Antoni Ventayol i Vila,³⁹ vestit com a president de la Societat *lo Barret*, del carrer de Sant Pere, el 1876. Un retrat que, atenent el comentari que se li dedica a la premsa de l'època: “Notable por su semejanza, por la pureza de sus líneas y por el hermoso tono de sus tintas [...]”,⁴⁰ no deixa d'evidenciar la directa dependència comercial dels fotògrafs amb la pintura. Tenint en compte l'al·lusió al “hermoso tono de sus tintas”, segurament es tracta d'un retrat virat amb el mètode de la goma bicromatada, amb el qual s'aconsegueix un efecte més pictòric que no pas fotogràfic.

Durant l'Exposició de productes locals celebrada al Colegio Tarrasense el juliol del 1883, l'Adrià Torija realitza un reportatge de 15 vistes d'aquesta mostra a instàncies d'*El Eco de Tarrasa* que es venen a 15 pessetes la sèrie i a 1,5 cada fotografia,⁴¹ a l'exposició mateix i a la impremta de Miquel Utset i Juncosa,⁴² la mateixa que edita aquest setmanari, al carrer de la Font Vella, 30. La col·lecció comença amb una fotografia de la plataforma d'entrada a la mostra, on s'aprecien les piràmides de llana en brut⁴³ i de carbó d'alzina,⁴⁴ a més de la turbina i la màquina de vapor de la firma Abelló y Cía., erigides sobre una columna.

Una altra imatge interessant d'aquesta sèrie és la dedicada a l'enginyosa cascada rústica i al llac artificial adornat per un cupido instal·lats al pati de Sant Josep de Calassanç; uns elements de ceràmica realitzats per la casa Segué y Cía. i construïts expressament per a l'ocasió.⁴⁵ La imatge que Torija dedica al saló de Belles Arts mostra, al centre, una escultura titulada *Al·legoria a la Indústria* i, al fons, una crucifixió, totes dues de Francesc Torras i Armengol;⁴⁶ també s'hi poden apreciar alguns dels bustos i de les obres religioses presentades per Pau Rodó i Samaranch.⁴⁷

Torija dedica les restants postals a les diferents sales de la mostra; hi fa servir el mètode de la fotografia instantània, és a dir, amb el procés que, des del 1871, es coneix com a gelatinobromur o placa seca, que simplifica molt el procés de preparació de la placa de vidre on s'ha d'impressionar la imatge que es pretén fotografiar i, sobretot, redueix el temps d'exposició a tan sols un quart de segon. Aquest procediment li permet captar imatges sense que la presència de persones signifiqui un greu problema, ja que no requereix que aquestes, si estan una mica allunyades de l'objectiu, estiguin totalment immòbils per tal d'evitar l'efecte de fotografia moguda, que és el problema dels fotògrafs que encara utilitzen el col·lodió humit. Un inconvenient que, de manera molt directa, determina que les vistes a l'aire lliure de l'època estiguin quasi sempre mancades de vida humana i, per tant, del costumisme que tant agrada als col·leccionistes.

Ara bé, Torija no pot realitzar totes les vistes d'interiors que té previstes, fet del qual es lamenta *El Eco de Tarrasa* del 30 de juny del 1883, on s'hi diu: “La falta de luz y de espacio le impidió fotografiar algunas instalaciones muy recomendables por su elegancia y riqueza.” Aquest mateix setmanari fa referència a les 15 vistes de l'Exposició que Torija realitza, però solament n'hem trobades 14, ja que ens falta la fotografia dedicada a la mostra dels treballs presentats pel col·legi de les Germanes Carmelitanes de la Caritat. Sabem que aquesta darrera fotografia es va fer realment, ja que els clixés d'aquesta sèrie són cedits per D. E. Puig a la revista *La Ilustració Catalana* i que aquesta els utilitzà, traduïts com a gravats firmats per Ojeda, per a il·lustrar el reportatge que la publicació dedica a la mostra terrassenc. Estava previst que aquests gravats es publiquessin com a postals en tancar l'Exposició, però no els hem trobat, possiblement perquè no s'arriben a editar mai.⁴⁸

El 1882, Torija obre una sucursal estable a la mateixa adreça on regularment atén les comandes des del 1876, al carrer Nou de Sant Pere, 19, i l'anuncia, des de l'any anterior, com un local on es reuneixen les tècniques més modernes del moment, recursos que li permeten, entre d'altres, treballar amb el nou sistema de la fotografia instantània.⁴⁹ El seu estudi, tal com s'especifica a la seva publicitat,⁵⁰ disposa d'una galeria de vidres, és a dir, d'un espai envidrat que garanteix un òptim aprofitament de la llum solar. Les seves fotografies apareixen publicades arreu; són seves les dues primeres sèries de vistes dedicades a les esglésies de Sant Pere, que anuncia i posa a la venda des del 2 de març del 1884.⁵¹ Adrià Torija resta a Terrassa fins al 1895, tot coincidint amb la marxa de l'impressor Vicenç Cusó a les Corts, on obre una impremta i on molt possiblement van treballar junts.

Robert Margüet

El retrat és el principal pilar econòmic de tots aquests fotògrafs, però, a més a més, és també una forma de consolidar relacions socials. Un exemple molt clar és el del retratista francès Robert Margüet –cognom que catalanitza com a Marquet–, que, a finals del novembre del 1885, fa una estada a la ciutat, on exposa retrats de personatges famosos a la sala de descans del Casino Terrassenc i rep diversos encàrrecs dels socis de l'entitat.⁵² Posteriorment s'instal·la a Terrassa i, movent-se intel·ligentment dins els àmbits culturals de la ciutat, aconsegueix, el 29 de febrer del 1888, ser proposat com a director del Departament de Pintura del *Centre Artístich Terrassench*, entitat fundada el 22 d'agost del 1879. El maig del mateix 1888 també és nomenat director i professor de l'Escola de Dibuix i de Pintura de l'Ateneu Terrassenc⁵³ i, el maig de l'any següent, amb el nom comercial de *Nueva Fotografía*, s'instal·la al carrer de Sant Llorenç, 16, de Terrassa, on, a més de realitzar fotografies i retrats d'estudi, també continua dedicant-se a la pintura i a la docència artística; participa en diverses exposicions locals i rep, el 1890, l'important encàrrec de decorar el nou Teatre del Casino de la Unió.⁵⁴

L'establiment Fotografia Tarrasense

Un altre dels primers negocis de fotografia instal·lats a Terrassa és el que respon al nom comercial de *Fotografia Tarrasense*, al carrer de la Font Vella, 86, tal com apareix anunciat al diari *El Tarrasense*, des del 12 de juny del 1892, i on es realitzen vistes i panoràmiques urbanes o també retrats de tots tipus, fins i tot de difunts. En aquest estudi també s'ofereixen altres serveis que no són els estrictament fotogràfics, com són l'encàustica, l'esmalt, transparències sobre vidre, miniatures i retrats a l'oli. Tenint en compte que al padró de 1894 ens apareix domiciliat al mateix carrer, però al número 35, el fotògraf Mariano Riera i Nieto, nascut a Vic el 8 de desembre de 1873 i arribat a Terrassa el 1891, potser era aquest qui regentava la *Fotografia Tarrasense*.

En aquesta casa es treballen còpies en paper de col·lodió i bromur, que produeix una fotografia de gramatge molt fi i, per tant, de molta més resolució, i amb platinotípia, que assegura una gran estabilitat a la imatge, malgrat que les còpies resulten més cares que les aconseguides per altres mètodes.⁵⁵ *Fotografia Tarrasense* exerceix durant molt poc temps a Terrassa, ja que no en trobem cap constància publicitària més enllà del 1894. Pot ser que, tenint en compte que Marià Riera i Nieto i la seva família retornen a Vic aquest mateix any, sigui aquesta la raó de la seva desaparició de Terrassa.

Josep Maria Ballester Benítez i Lluís Corominas i Piguillem

Josep Maria Ballester i Benítez⁵⁶ neix a Múrcia i emigra, vers el 1878, a Valls, ciutat on, casat amb Dolors Samarra i Ullés,⁵⁷ té una filla, Josepa,⁵⁸ i on roman fins al 1888, quan la família Ballester Samarra decideix instal·lar-se al carrer de Gràcia, 9, de Sabadell. En aquesta ciutat treballa com a telegrafista, arribant a ser nomenat cap de Correus i Telègrafs, i és on neix el seu fill Josep Maria.⁵⁹

Gran afeccionat a la fotografia, Josep Maria Ballester també exerceix com a fotògraf ambulat i, a partir del 1893, donada la seva fama com a especialista en grans ampliacions d'escenes pintoresques de vistes urbanes, comença a impartir dues classes setmanals a l'Acadèmia de Belles Arts de Sabadell, entitat on exerceix com a secretari des del 27 de setembre de l'any anterior. En aquestes classes, Ballester hi ensenya, entre d'altres, la tècnica que permet, mitjançant el calotip, imitar fotogràficament dibuixos al carbó per a crear panoràmiques o natures mortes, vistes que li donen molta fama. En aquesta ciutat Ballester treballa a l'estudi que Antoni Soldevila té obert al carrer de Sant Joan, 36, un fotògraf que, igual que ell, exerceix com a telegrafista.

A Sabadell viu fins al juliol de 1894, any en què apareix al padró de Terrassa, on ha estat traslladat per a exercir com a cap administratiu de l'oficina de Correus. En aquesta ciutat es domicilia al carrer de Sant Pau, 25 bis, i, a partir de l'any següent,

ocupa l'estudi de l'Adrià Torija,⁶⁰ però també continua treballant al local del carrer de Sant Joan, de Sabadell. A partir de l'1 de setembre del 1897, Ballester es trasllada a viure i a exercir com a administrador de telègrafs al carrer de la Font Vella, 127, ara passeig del Comte d'Ègara.

Segons *La Comarca del Vallès* del 7 d'octubre de 1899, Ballester inaugura, en aquest mateix domicili, una magnífica galeria fotogràfica dotada d'excel·lents i imillorables condicions de llum, a més d'uns aparells fotogràfics que la col·loquen a l'alçada dels estudis barcelonins,⁶¹ i també oferia, des del 1904, la possibilitat de realitzar fotografies de nit ajudant-se de llums de magnesi. Corroborant el caràcter itinerant que aquesta activitat manté a començaments del segle XX, aquest fotògraf, l'any següent i, segons consta a *La Comarca del Vallès* del 17 de març de 1900, a la secció "Ecos de la comarca", obre una altra galeria fotogràfica a Rubí, al carrer de Sant Bonaventura, lloada per la netedat i el bon gust dels seus retrats.

Josep Maria Ballester i Benítez ofereix ampliacions i reproduccions d'instantànies de retrats de nens i es dedica també als reportatges. Són seves dues de les primeres sèries de fotopostals dedicades a la ciutat, a més d'una part de les fotografies publicades a les guies de Terrassa del 1904 i del 1907. Finalment, el 8 de setembre de 1908, Josep Maria Ballester li traspasa el negoci al seu principal ajudant, Lluís Corominas i Piguillem,⁶² amb el qual resten treballant els fills del primer, sota el nom comercial de *Fills de Josep Ballester*.⁶³

Popularment, el negoci d'en Corominas continua essent conegut com *cal Ballester*, així apareix citat a la premsa local quan, la nit del 13 d'octubre del 1912, s'hi declara un incendi amb el resultat de tres bombers ferits, Isidre Gual i Noguera, Ciril Closa i Ramon Soler, i de la pèrdua de quasi tot el material fotogràfic.⁶⁴ Mentre rehabiliten el local, Corominas i els fills Ballester s'instal·len provisionalment al carrer de la Rutlla, 6, fins al maig del 1913, quan Corominas es trasllada a un local del carrer

8. Placa de vidre estereoscòpica de l'estudi de Lluís Corominas, al carrer del Passeig, 3. Fons: Arxiu Tobella.

del Passeig, 3, on, fonamentalment, dona publicitat als retrats de primera comunió i als positivats al bromur o al platí inalterables.

Lluís Corominas, a fi d'aprofitar el prestigi d'en Ballester, s'anuncia al carrer del Passeig, 3, com a *Photo-Estudio Moderno L. Corominas*, tot explicitant, però, que és el successor de l'anterior. Per tal de diferenciar-se dels seus directes competidors, Corominas informa que pot fer fotografies de nit i a domicili. Aquest fotògraf, entre altres reconeixements, durant la Festa Major del 1912 rep el Premi del Cercle Egarenc per la fotografia presentada sota el lema *Indústria*. Els darrers anuncis que aquest fotògraf publica a la premsa local corresponen a l'any 1933, però continuarà exercint fins als anys seixanta.

Joan Figueras i Boada i Martí Bonet i Berenguer

El 29 de setembre de 1900, *La Comarca del Vallès* ens dona notícia de la mort, amb tan sols trenta anys, de Joan Figueras i Boada, nascut a Terrassa el 7 d'abril de 1869, un artista modest, domiciliat al carrer de la Rutlla, 44, dedicat amb encert al dibuix i, especialment, a la fotografia, tècnica que, segons aquesta publicació, domina d'una manera admirable. Però, ara per ara, no n'hem trobat més informació. De qui sí que tenim més dades, a partir d'una referència de *La Comarca del Vallès* del 29 d'abril de 1908 i d'una fotografia del 1909 dedicada a la plaça Vella, és del fotògraf Martí Bonet i Berenguer,⁶⁵ instal·lat al carrer de la Rutlla, 1 –l'antiga casa Poal–, on ofería combinacions de bromur i de platí.⁶⁶ En aquest mateix local, i des del 1904, també hi exerceix el fotògraf L. Fiat,⁶⁷ i això darrer ho sabem a partir de certs retrats del fons de l'Arxiu Tobella, on, als seus reversos, hi és el segell i adreça d'en Fiat, i també per a la publicitat que apareix enganxada a la façana del Sant Esperit, detectada a la postal número 3,⁶⁸ de la sèrie dedicada a Terrassa i editada per B. C. el 1908.

Com és costum a l'època, els estudis fotogràfics es traspassen o lloguen a altres professionals, i és per això que en un mateix domicili hi trobem més d'un fotògraf. El fet de compartir estudis es produeix de manera intermitent, coincidint amb períodes d'alta demanda, com, per exemple, quan el maig del 1904 apareixen els abonaments del ferrocarril amb descomptes individuals o de grup, que exigeixen incloure la fotografia dels interessats, a més de les temporades coincidents amb els casaments i les comunions, que solen ser entre l'abril i el maig.⁶⁹

A partir del 1910, i al local del carrer de la Rutlla, hi trobem enregistrada al Llibre de Matrícula municipal l'alta de Modesta Fernández Olozeaga, el mateix any que, segons la notícia que apareix a la pàgina 3 de *La Comarca del Vallès*, del 5 d'abril del 1910, s'hi declara un incendi, el qual, gràcies a la ràpida intervenció dels bombers, es pot sufocar a temps sense lamentar gaires pèrdues. Segons aquesta notícia, el local pertany a F. Torelló; de fet, Martí Bonet, des de la Festa Major del 1910, apareix exercint

en un altre domicili, al carrer del Nord, 26.⁷⁰ Bonet, com tots els seus contemporanis, s'especialitza en retrat fotogràfic d'estudi, però també ens ofereix vistes terrassenques com la que exposa el 1911 als aparadors de la botiga del fabricant de mobles Artur Garriga i Albaret,⁷¹ del carrer de Sant Pere. Es tracta d'una ampliació fotogràfica de 250 x 50 cm, la més gran que s'havia vist a la ciutat fins aquella data.⁷²

A una fotografia del 1912 trobem, a l'esquerra del comerç *Cal Pauet del Racó*, del carrer de Sant Pere, 11, la vitrina o aparador publicitari de l'estudi fotogràfic que Martí Bonet i Berenguer té en aquells moments al carrer del Nord, 26. En aquesta vitrina el cronista local Baltasar Ragon i Petit⁷³ identifica les fotografies dels següents personatges: a la central superior, l'agutzil Aleix Molins; a la circular i central, els germans Elies; a la del costat esquerre, el mateix Baltasar Ragon, i, al costat dret, Baltasar Roig i Anglada.⁷⁴

Vers el 1915, Bonet, que, a part de fotògraf, és factor de ferrocarrils a Terrassa, deixa l'estudi del carrer del Nord i marxa a Barcelona per a treballar per a la Compañía de Ferrocarriles Madrid-Zaragoza-Alicante (MZA).

Miquel Ginestà i Soler

Un altre fotògraf important a la ciutat és Miquel Ginestà i Soler,⁷⁵ domiciliat, des del 1909, al carrer de la Rasa, 112. El seu principal ofici era el de comerciant d'olis i sabors, al carrer Cremat, 24. Vers el 1924 es va traslladar a la carretera de Matadepera, 80. Des del 1900 s'anunciava al diari *Crònica Social*, com a *Egarense Artística*. Aquest és un estudi fotogràfic on, segons la seva publicitat, es poden trobar tota classe de progressos tècnics, els quals permeten realitzar instantànies amb llum natural i artificial, a més d'oferir formats que van des del retrat postal fins a les targetes de fantasia "al platí".

Tècniques sofisticades, per a l'època, i un treball molt fi que, entre d'altres, li valen les lloances per l'ampliació d'un retrat molt petit i deteriorat del doctor Antoni Pous i Oriach⁷⁶ i que el 1910⁷⁷ s'exhibeix, dins un vistós marc estil Lluís XV, als aparadors del constructor de mobles i decorador Artur Garriga i Albaret, del carrer de Sant Pere, on sovint s'exposen fotografies i obres d'art.⁷⁸ Per als retrats, la seva publicitat ofereix el format de targeta americana i totes les novetats de fantasia que existeixen al mercat, treballant amb paper de *celoidina*.⁷⁹ Més tard, també utilitza l'apel·latiu d'*Art Studio*.

El 1914, Miquel Ginestà traspasa el seu estudi del carrer de la Rasa a Joan Rusca i Avellaneda⁸⁰ i es trasllada a un principal del carrer Cremat, 24, un local regentat des del 1908 pel seu cosí Manuel Ortiz i Jaume.⁸¹ Aquí, Ginestà i Ortiz treballen junts i comparteixen, des del 1915, l'apel·latiu de *Fotografia París*.⁸²

En un principi Ginestà, al contrari de molts dels seus competidors comercials, es resisteix a fer regals o qualsevol altra classe d'incentius per a atreure's clients i es

limita a oferir preus més baixos que la resta de fotògrafs. Però, tenint en compte que aquest tipus de reclams tenen molt d'èxit a l'època, a partir del 1913 apareix a la premsa com a *Casa Ginestà* i també acaba regalant ampliacions de fins a 30 x 40 cm, parlant, sobretot, de retrats de primera comunió.

Tal com apareix comentat a *El Heraldo de Tarrasa* el 26 de novembre de 1910, Miquel Ginestà publica les seves fotografies a la revista *La Actualidad*, de Barcelona, i, des del 7 de gener del 1911, ho comença a fer també a *La Comarca del Vallés*, quan apareix a primera pàgina una imatge seva dedicada a l'exposició de piscicultura organitzada a la casa Vinyals, del carrer del Nord, també coneguda com a *Ca l'Ubac*. Una mostra que serveix de pròleg de la Festa del Peix celebrada al pantà de can Guitart.⁸³

Joan Rusca i Avellaneda

Joan Rusca i Avellaneda, un dels fundadors, el 1914, del Gremi d'Artistes de Terrassa, ens apareix al llibre de Matrícula i contribucions industrials de Terrassa del 1915, domiciliat al local que li traspassa Miquel Ginestà l'any anterior, al carrer de la Rasa, 112. Joan Rusca, però, com a fotògraf, ja exerceix des del 1905⁸⁴ al seu domicili particular del carrer de Sant Josep, 6, mentre que també es guanya la vida com a viatjant de teixits.

9. Anunci del fotògraf Joan Rusca inserit a la pàgina 86 de l'*Almanaque Popular de Crònica Social*, 1917-1919, amb un disseny de Joan Duch i Agulló. Fons: Rafel Comes i Ezequiel.

10. Postal editada per Josep Thomàs, amb la col·lecció desplegable de vistes de Terrassa preses el 1913 per Francesc Estruch. Fons: Rafel Comes i Ezequiel.

Tal com explica Jaume Pallarols i Rusca, en Joan era un noucentista gairebé al complet: culte, però no lletraferit, catalanista i molt interessat en allò que ara anomenariem noves tecnologies, fonamentalment la fotografia i la ràdio. Aquest fotògraf freqüenta les exposicions i mostres locals; apareix, entre d'altres, a la relació de guardonats durant la Festa Major del 1912, amb el Premi atorgat per l'Agrupació Regionalista pel seu treball titulat "Recull". A més de fotògraf, és corredor d'assegurances a la companyia La Unión y el Fénix Español, fins que entra a treballar a la Mútua de Terrassa, a començaments dels anys trenta, i, gràcies al seu caràcter emprenedor, el 27 de novembre del 1928, juntament amb un grup d'afecionats, funda Club Radio Terrassa, del qual ell n'és el primer president.

Jaume Pallarols ens afegeix que la seva gran afició per la fotografia el porta a sortir gairebé cada diumenge, acompanyat sobretot del seu fill Jaume i també d'una colla d'amics, a fer fotografies pels voltants de Terrassa. De fet, moltes de les seves fotografies que es conserven són de Sant Llorenç, el Montcau, la Mola, la casa nova i la vella de l'Obac, la Barata, les Planes, Can Roure de Matadepera, Viladecavalls, etc.

La seva trajectòria professional queda bruscament truncada en ser detingut i assassinat a Barcelona, juntament amb el seu fill Salvador,

el 10 d'agost de 1936, un mes després de fallar com a membre del jurat del VII Saló de Fotografia de Terrassa, el 4 de juliol del mateix any.⁸⁵

Francesc Estruch i Freixas

El 1883, Francesc Estruch i Freixas⁸⁶ arriba amb la seva família a Terrassa, procedent de Barcelona. La seva primera activitat professional és la d'ebenista però, a partir del 1910, tal com consta al llibre de Matrícula municipal, apareix compaginant-la amb la de la fotografia, al carrer del Llessamí, 13, actual carrer de Gaudí. Malgrat aquesta data d'alta d'activitat comercial, sabem que ja està exercint a Terrassa des del 1902, al carrer de Sant Cristòfol, 44.⁸⁷ Francesc Estruch, a part de dedicar-se a les tasques fotogràfiques estàndard, és, a més, qui assíduament s'encarrega de cobrir els reportatges fotogràfics dels desplaçaments oficials dels membres del consistori terrassenc, així com tot tipus d'efemèrides gremials o associatives, hem de tenir en compte que Francesc Estruch era un home molt actiu dins la societat civil terrassenca i, entre d'altres, sabem que, als voltants del desembre de 1900, ostenta el càrrec de vocal del Casino del Comerç. A l'entorn de 1904, també es dedicarà a l'exhibició cinematogràfica, llogant locals on instal·lava el seu cinematògraf.

Ricard Carrera i Casablanças

Ricard Carrera i Casablanças⁸⁸ –sabadellenc i, juntament amb Joan Rusca, un dels fundadors del Gremi d'Artistes de Terrassa– apareix al llibre de Matrícula municipal del 1913 i s'anuncia com a “fotògraf de moda”, al carrer de Sant Pere, 4, on té el seu estudi, el *Gran Taller Fotogràfic de Ricart Carrera*. Malgrat la data de la seva matrícula comercial, tal com ho demostren les referències a la premsa i als anuaris terrassencs, aquest fotògraf ja treballava des de feia uns quants anys a Terrassa i ho continuaria fent fins al 1915, a la vegada que mantenia un altre estudi a la Rambla de Barcelona.⁸⁹ Ricard Carrera és assidu als concursos de fotografia, on rep diversos premis locals, com l'atorgat pel Casino del Comerç, durant el primer certamen fotogràfic organitzat pel Centre Excursionista de Terrassa, el 1912, a més d'altres de caire internacional: el premi de la casa Gevaert, de Berlín, i una Medalla de bronze, que aconsegueix a l'Exposició Internacional de Fotografia celebrada a Brussel·les, el 1913.⁹⁰

Rafael Molins i Marcet

El 1915, un jove sabadellenc de tan sols 14 anys, Rafael Molins i Marcet,⁹¹ orfe de pare, s'instal·la a l'estudi de Ricard Carrera i Casablanças, havent-lo adquirit prèviament amb els estalvis de la seva mare. Com tots els seus homòlegs dins la fotografia, Molins es dedica fonamentalment al retrat, que és el negoci que resulta més comercial. En aquesta etapa, els seus treballs resulten encara molt influenciats

pel també sabadellenc, “el simpàtic, inquiet i garneu”⁹² Joan Vilatobà i Fígols⁹³, que ha estat el seu primer mestre en aquesta tècnica a l’estudi que aquest té obert, des del març del 1910, al carrer de Calderón, 38, de Sabadell. Pel que fa als seus treballs més lliures i més madurs, Molins s’allunya del seu mestre i aposta per una estètica clarament noucentista i naturalista.

A Molins, el negoci del carrer de Sant Pere no li va gaire bé i el 1918 se’n torna cap a Sabadell, per tal de treballar, novament, amb el seu mestre Vilatobà, amb qui roman durant poc temps. A partir d’aleshores, treballa a diversos estudis fins al 1931, quan compra el del seu mestre, al carrer de Calderón, 38, i on treballa fins a la seva jubilació.

El local que Molins deixa a Terrassa se’l queda Josep Vilatobà i Fígols,⁹⁴ germà del qui ha estat el primer mestre d’en Molins. Josep Vilatobà, des del 31 de gener del 1919, s’anuncia a diaris locals i al butlletí *Arxiu*, del Centre Excursionista de Terrassa, com a operador de les principals cases d’Espanya i d’Amèrica del Sud, o com a exoperador de les primeres cases d’Amèrica, però sense especificar quines. El mateix 1919, amb motiu de la Festa Major, inaugura una exposició al seu estudi, en la qual mostra el tipus de treball que fa. A més de fotògraf, Josep Vilatobà, que resta a Terrassa fins al 1923, any en què marxa cap a l’Argentina, també és músic i poeta.⁹⁵

Francesc Amer i Esteva

Francesc Amer i Esteva, domiciliat al Raval, 4, és un fotògraf que obté un dels diplomes d’Honor i una de les medalles d’Or de l’Exposició Internacional de París, el 1913. Al butlletí del Grup Excursionista Montserrat, número 19, del març-abril del 1928, hi insereix la seva publicitat, en què declara ser l’únic que pot retratar els nuvis tot just sortir de l’església o que, durant la temporada de primeres comunions, al maig, pot fer front a qualsevol demanda, gràcies a disposar de dues galeries fotogràfiques que li permeten fer prodigis fotogràfics. Aquest fotògraf procedia de Barcelona, on tenia oberts dos locals des de començaments del segle XX, l’un al carrer del Carme, 3, i un altre al carrer de Pelai, 50. El 1922 el trobem domiciliat al carrer Cremat, 8, i manté dos estudis més a Barcelona, el ja esmentat del carrer del Carme i un altre a la Rambla de Catalunya, 6. Com és costum entre els fotògrafs de l’època, el de treballar en més d’un local a l’hora, també té un altre estudi al carrer del Raval de Santa Anna, 26, de Reus.

Els primers editors i fotògrafs de postals terrassenques

Les targes postals són, segurament, els elements més llaminers pel que respecta a la fotografia de col·lecció. Terrassa, tal com han estat catalogades per Rafel Comes i Ezequiel, disposa de 21 sèries editades entre el 1900 i el 1923 que, des d’un principi, són objecte del desig dels col·leccionistes. A l’època, els principals venedors

de postals a Terrassa, a part de les impremtes dels diaris locals, són Josep Torrella i Carreras,⁹⁶ que cada dissabte rep novetats al seu estanc de la Rutlla, 7; Joan Gorina i Riera, “el Noi de la Pega”,⁹⁷ a la seva llibreria del carrer de Sant Pau, 27; Miquel Miralda i Cortès,⁹⁸ que les ven al quiosc de la Casa del Poble, i la llibreria de Ramon Camon i Camarasa⁹⁹, del carrer Cremat, 22.¹⁰⁰

El gust pel col·leccionisme d'aquests articles influeix, fins i tot, en la regulació de les normes oficials de Correus, com és el cas de la circular de la Direcció General de Comunicacions, dirigida a totes les seves oficines, recomanant que el segell de la data no s'imprimeixi sobre les il·lustracions d'aquestes targetes.¹⁰¹ A la *Societat Cartòfila Española Hispania* hi trobem registrats com a col·leccionistes terrassencs els germans Carles i Miquel Pompidor i Roger,¹⁰² que, des del 23 de juny del 1890, regentaven la Fonda Peninsular, posteriorment denominada Hotel Restaurant Peninsular, al carrer de Sant Pere, 48 a 56, que van mantenir en actiu fins al 1915.¹⁰³ D'altres membres d'aquesta societat són Enric Torrella de Sagrera,¹⁰⁴ enginyer industrial, catedràtic de l'Escola Industrial i pintor; Blai Boix i Meseguer,¹⁰⁵ propietari de la Fonda del Universo, al carrer de Cervantes, 2 i 4, davant de la plaça de l'Estació del Nord; Maurici Soler i Puigdollers,¹⁰⁶ industrial tintorer, i Joan Domènech.¹⁰⁷

Amb l'aparició i divulgació comercial de les vistes urbanes, fonamentalment a partir de les fotopostals, emergeix una curiosa relació psicològica entre l'individu i la ciutat, de manera que es comença a qüestionar la idea que cada ciutadà té sobre la seva pròpia urbs. El món industrial, colonitzador i obsessionat per la innovació, resulta una idea apassionant, però, a la vegada, pertorbadora. Així, la reivindicació del lloc local, del referent proper i conegut, malgrat les reestructuracions urbanístiques per les quals cada ciutat passa, esdevé, a través d'aquest tipus d'articles, una mena d'àncora estabilitzadora i protectora, davant l'immensament gran i l'intrèpidament canviant. Allò identitari, tradicional i fix s'esfuma i, per tant, la constància gelatinosa de la fotografia calma el desfici que produeix la pèrdua dels referents tradicionals urbans i marca l'inici de la divulgació de la ciutat moderna, vista sota els paràmetres d'un futurible optimista i en què la idea dels valors cívics ve a coincidir amb la del progrés.

Però, juntament amb la preocupació per plasmar artísticament el progrés, també es manté l'interès per deixar constància del passat i, des de l'inici de la comercialització de la postal fotogràfica a Terrassa i durant tot el període que s'estudia en aquest treball, són el conjunt monumental de les esglésies de Sant Pere, el Castell Cartoixa de Vallparadís i l'Ajuntament, els més fotografiats i els que més variats enquadraments ofereixen. En aquest sentit, disposem d'una antiquíssima fototípia del 1878, sobre el campanar de Sant Pere, realitzada i reproduïda mitjançant l'heliogravat, per Heribert Mariezcurrena i Corrons.¹⁰⁸ Aquest editor funda el 1876, juntament amb el dibuixant Joan Serra i Pausas, l'enginyer Miquel Joaritz i Lasarte¹⁰⁹ i Josep

Thomàs i Bigas,¹¹⁰ la *Sociedad Heliogràfica Española*, per a dedicar-se a realitzar gravats i fotografies industrials; també és, després d'haver-se dissolt el 1879 l'anterior societat, un dels principals col·laboradors gràfics del setmanari *La Ilustración. Revista Hispano-americana*.

La magnífica instantània sobre el campanar de Santa Maria la publica l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, a l'*Àlbum Pintoresch-Monumental de Catalunya*, com la làmina 23 de la seva primera col·lecció de vistes monumentals, acompanyant un text de Pere Antoni Ventalló i Vintró¹¹¹ titulat "Las Antigüetats de Sant Pere de Terrassa". Es tracta d'una edició de luxe enquadernada en percalina –teixit de cotó aprestat, molt utilitzat en enquadernacions–, i tapes dures que conté 25 instantànies de diversos indrets de Catalunya.¹¹² Les esglésies de Sant Pere apareixen sempre com un dels principals reclams turístics monumentals de la ciutat i una institució com és el Centre Excursionista de Catalunya els dedica molta atenció, mitjançant l'organització d'excursions,¹¹³ l'edició de fotografies o la publicació de diversos estudis.¹¹⁴

11. "Campanar de Santa Maria de Terrassa". Làmina 23. Fotògraf: Heribert Mariezcurrena i Corrons. Imatge publicada a la primera col·lecció de vistes monumentals de l'*Àlbum Pintoresch-Monumental de Catalunya*. Associació Catalanista d'Excursions Científiques. Impressor: Eusebi Riera, 1878. Fons de la fotografia: Josep Maria Domènech i Fargas. Fons revers de la *carte de visite* per a fotografies: Família Fabra.

La primera sèrie de postals que coneixem l'edita el 1900 el fotògraf Josep Maria Ballester. Es tracta de 6 cartolines on es reproduïxen, a l'angle superior esquerre, unes fotografies en blanc i negre de les quals sabem que se'n conserva tan sols un exemplar de cadascuna i que alguns dels clixés corresponents es troben a l'Arxiu Tobella. La primera està dedicada al Castell Cartoixa de Vallparadís, que s'identifica al peu de foto com el "Castell d'Ègara", una interpretació històrica donada a l'època i que es manté a la sèrie següent. Les resta d'imatges plasmen el pont del Passeig, les esglésies de Sant Pere i el magatzem Freixa i Sans¹¹⁵ –imatge en què, al revers, hi apareix la inscripció "Agència General de la Industria Lanera. San Francisco, 10. Tar-rasa"–; es tracta d'una publicació dirigida per l'impressor tipogràfic Francesc Giralt i Serrà.¹¹⁶ Per últim, una darrera postal, que és la més interessant, ja que hi apareix l'antiga estació de ferrocarrils del Nord, una de les tres instantànies que posseïm d'aquesta primera estació, inaugurada el 16 de març del 1856 i començada a enderrocar el 1899; de fet, no queda finalitzat l'enderroc fins al 1902, any en què s'obre la nova estació.

El ferrocarril i les seves estacions, com tots els grans fenòmens que representen la modernitat introduïda per la industrialització, són uns dels elements més fotogràfics a l'època. Recordem, si no, l'efecte aconseguit pels germans Lumière, el 1895, a la seva primera projecció cinematogràfica al Salon Indien del Grand Café, al bulevard dels Capucines, de París, quan els espectadors de la sala surten espavordits del local, en veure com se'ls apropa una màquina de tren des de la pantalla cinematogràfica.

La segona sèrie, editada un any després, també reproduïx fotografies de Ballester i la formen tres cartolines amb la reproducció de dos enquadraments diferents del Castell Cartoixa de Vallparadís i una tercera amb la imatge del carrer del Nord. Aquest carrer és fotografiat de manera sovintejada a les diferents sèries de fotopostals dedicades a Terrassa; hem de tenir en compte que s'hi aglutinen quasi tots els despatxos dels industrials terrassencs de l'època, que la convertien aleshores en l'artèria comercial tèxtil més important de Terrassa i que els representants comercials d'arreu recorren obligadament. Com en el cas de la sèrie anterior, només es coneix l'existència d'un exemplar de cada postal, que pertanyen al fons de Rafel Comes i Ezequiel.

La fotografia dedicada a el Castell Cartoixa de Vallparadís ocupa solament la part superior esquerra de l'anvers de la postal i està tintada amb un to verdós, mitjançant el procés de la goma aràbiga bicromatada amb pigments negre marfil i verd francès fosc. Aquesta és una instantània utilitzada per a il·lustrar un dels recordatoris editats per l'Agrupació Regionalista, amb motiu de l'assemblea que la Unió Catalanista celebra el 26 de maig del 1901 a Terrassa, i apareix també a la primera pàgina de *La Sembla*, el 29 de juny del mateix any, acompanyant un article dedicat a l'*Ensaig d'Exposició d'Art Aplicat*, mostra organitzada per la mateixa Agrupació.

L'Agrupació Regionalista mostra sempre un especial interès per l'art en general, per la targeta postal i la fotografia;¹¹⁷ per això mateix, durant la Festa Major del 1907, als seus locals se'hi celebra una important exposició de pintura, juntament amb una altra de dedicada específicament a col·leccions de postals, que, organitzada per l'Avenç Autonomista, se sortegen amb l'objectiu de recaptar fons per a obrir una biblioteca popular a la ciutat.¹¹⁸

A la segona postal tan sols es mostra un fragment del Castell Cartoixa de Vallparadís, però aquesta vegada ocupant gairebé tota la meitat esquerra de l'anvers de la targeta. La tercera i última, dedicada al carrer del Nord, manté un tractament molt similar a la primera, però la intervenció postfotogràfica és tan acusada que sembla reproduir més un dibuix que no pas una fotografia.

Tenint en compte la tècnica emprada per a aquestes fotografies, i donades les reproduccions aparegudes a l'*Almanach de Crònica Social del 1914-1915* del conjunt de les esglésies de Sant Pere i del pont del Passeig, amb els contorns diluïts, és molt possible que la sèrie hagués inclòs d'altres postals que, ara com ara, no es troben.

El 1903 Ballester edita una nova sèrie de deu vistes, en què torna a utilitzar alguns dels clixés de la sèrie anterior, però, aquesta vegada, fent que la fotografia ocupi tot l'anvers de la cartolina. La major part de les imatges que ens ofereixen aquestes postals resulten massa fredes, en estar mancades de l'espontaneïtat costumista que els atorgaria la presència de la figura humana, i són poc valorades avui dia pels col·leccionistes. És tracta de fotografies realitzades amb una càmera que requereix de molta exposició, de tal manera que en Ballester necessita que res no es mogui per a poder aconseguir una instantània absolutament nítida. Si ens fixem en aquesta classe de vistes, la vegetació, en no estar mai estàtica, sol presentar una aparença de taca uniforme, al contrari dels edificis, que tenen límits i detalls més definits. Segons la referència apareguda a *Sucedió en Tarrasa. Efemérides Tarrasencas*, de Baltasar Ragon,¹¹⁹ aquestes postals les comercialitza, des del 15 de gener del 1903, el llibreter Joan Gorina.

A quatre de les deu postals que componen la sèrie hi apareix la figura humana; a la imatge dedicada a la Caixa d'Estalvis de Terrassa, al carrer de la Rutlla –un edifici construït per l'arquitecte Lluís Muncunill i Parellada,¹²⁰ inaugurat el 29 de novembre del 1896 i enderrocat el 1956–, un jove dependent posa rígid, donant l'esquena a l'edifici. En algunes altres imatges apareix allò que Ragon defineix com l'aspecte del *terrassenquisme* fabril, persones vestides amb una llarga brusa blava, pantalons i la gorra denominada “de la FAI”, fent referència a la qualitat de la roba de seda, teixida amb lligat de plana i trama gruixuda.

També hi ha persones a la fotografia dedicada a la nova estació del ferrocarril,¹²¹ on el factor de l'estació mira la càmera en primer pla i uns quants viatgers esperen l'arribada del tren a l'andana, sota un rellotge que marca les cinc i cinc.¹²² Trobem

figura humana a la imatge de la plaça Vella, però en un pla molt allunyat, sense gaire protagonisme; també a la postal de la façana de l'església de Sant Pere, on un vell, segurament el guarda, hi posa assegut, i, per últim, al pont del Passeig, on uns joves observen el fotògraf, des de la part central del pont.

Aquesta sèrie es comercialitza tintada en blau i els enquadraments fotogràfics són quasi sempre frontals; en poques ocasions s'utilitzen preses obliqües, tan sols a la vista del magatzem Freixa i Sans, al carrer de Sant Pau, 6; a la de la Caixa d'Estalvis de Terrassa; a la de l'Estació del Nord i a la dedicada a la façana de Sant Pere, però es tracta d'opcions angulars que no responen a criteris estètics, sinó a l'espai amb del qual Ballester disposa per a determinar una distància focal que li permeti obtenir un ampli espectre del que vol fotografiar.

Aquest fotògraf és, a més, un veterà concursant de certàmens fotogràfics, que li reporten, entre d'altres, el segon Premi de fotografia convocat, el 1903, per l'Ajuntament de Sabadell. També li agrada participar en les exposicions que se celebren i, l'any següent, presenta, juntament amb els fotògrafs Francesc Estruch i Freixas i F. Torelló, una col·lecció de fotografies a la sala destinada a l'art modern, dins l'Exposició de productes locals de Terrassa. En concret, Ballester exposa, entre d'altres, una marina, la mateixa que fou premiada a Sabadell, i una fotografia de la Cova del Drac que són molt lloades, tot suscitant l'interès de la revista *La Fotografia Práctica*, de Barcelona, que li edita algunes imatges. Muncunill mostra fotografies dels edificis per ell dissenyats; Estruch, una col·lecció de retrats; i, en el cas del fotògraf Torelló, la premsa destaca les reproduccions fotogràfiques de quadres famosos.

Tenint en compte l'activitat de Josep Maria Ballester durant aquells anys, possiblement les fotografies de la sèrie de postals editades per Josep Ventayol i Vilà,¹²³ amb motiu de l'Exposició local inaugurada el 3 de juliol del 1904, i que dura fins el 25 del mateix mes,¹²⁴ podrien ser seves, ja que, entre d'altres, Josep Maria Ballester forma part d'una de les comissions constituïdes per a l'organització d'aquest esdeveniment; en concret, de la de Belles Arts i Història,¹²⁵ i, a més, hi participa exposant-hi una col·lecció de fotografies.

Es coneixen quatre fotopostals d'aquesta efemèride, amb un revers on solament es poden escriure les dades del destinatari i que són venudes a la mateixa exposició, ja que ens consta que al vestíbul hi figuren, com a expositors, els venedors de postals i records de la mostra, Joan Domènec i Estella, Joan Cardellach i Grau¹²⁶ i Josep Ventayol i Vilà. Aquest darrer instal·la al vestíbul de la mostra el seu estand i, amb una premsa litogràfica accionada a mà, una *Minerva*, imprimeix el text de les postals que els visitants li demanen.

A part de la fotografia dedicada a la façana de l'Escola Industrial, engalanada per a l'ocasió, tenim la dedicada a la sala de maquinària de l'Escola Industrial; una altra a les manufactures tèxtils, entre les quals identifiquem l'empresa Murtra y Musson, i

una darrera on apareixen els estands dels vinicultors Mauri, Palet, Sucarrats, Bosch, Pujals, Viuda Galí, Barata i Salas.¹²⁷ De fet, durant l'elaboració d'aquest estudi, ens ha aparegut una cinquena postal editada durant aquesta efemèride i on es reproduïx una fotografia dedicada al concert celebrat el dia 5 de juliol.

Les primeres fotografies que es realitzen del pantà del Guitart també són obra d'en Ballester, tal com apareix citat a la publicació *Ègara*, del 12 d'octubre del 1902, un periòdic dirigit per Josep Soler i Palet.¹²⁸ Fotografies que, amb altres instantànies, apareixen a les primeres guies urbanes de Terrassa, editades el 1904 i el 1907 per *Edicions Llofriú i Castarlenas*, preparades per a tal fi a la linotípia de Josep Thomàs. També serien publicades a la revista *Alrededor del Mundo*, juntament amb les realitzades per Francesc Estruch, il·lustrant un article de Ramon Rucabado i Comerma.¹²⁹

No solament són els fotògrafs terrassencs els que es preocupen de realitzar vistes de Terrassa; l'editor barceloní Josep Thomàs i Bigas,¹³⁰ soci de la *Sociedad Heliogràfica Española* i que es dedica a l'edició de postals des del 1901, posa a la venda, el 1904, una sèrie de deu cartolines dedicades a Terrassa, amb fotografies del traductor, fotògraf i director d'*España Cartófila* Lluís Bartrina i Fabrè,¹³¹ tintades en verd, que constitueixen la primera sèrie dedicada a vistes de Terrassa editades amb aquest color.

Després que es dissolgui la *Sociedad Heliogràfica Española*, fundada quatre anys abans per Josep Thomàs, juntament amb Heribert Mariezcurrena i Corrons, Miguel Joaritz i Lasarte i Joan Serra i Pausas, Thomàs constitueix, el gener del 1880, la *Societat Heliogràfica*, a la Gran Via de Barcelona, que s'especialitza en el fotogratat directe, i el 1889 el trobem domiciliat, dedicat al negoci de la fototípia i el fotogratat, al carrer de Llúria, 144. El 1895 fa construir un edifici destinat a impremta, *Fototípia Thomàs*, al carrer de Mallorca, 291-293, de Barcelona; es tracta de la firma que més producció de postals realitza a tot l'Estat.¹³²

Josep Thomàs s'anuncia com una empresa dedicada a la realització de reproduccions artístiques, la qual disposa d'un obrador que li permet treballar tècniques com ara l'heliogratat, un procediment que aporta a les seves fotografies unes qualitats de gran expressivitat, una rica paleta de negres i degradacions grises, que confereix efectes de relleu a les imatges. També es dedica a la fototípia, un procediment d'impressió que fa servir com a matriu una placa de vidre coberta de gelatina bicromatada que, un cop tractada, rep la tinta a les parts seques i la rebutja a les que han quedat humides,¹³³ la qual cosa serveix per aconseguir, utilitzant solament la barreja de dos colors complementaris, una variada gamma de tonalitats. Thomàs treballa altres tècniques, com la litografia i la cromotipografia, aquestes darreres utilitzades per als treballs d'impremta.

Aquest editor és, a més, l'introduïdor de l'autotípia al país, una modalitat de reproducció anomenada també gravat directe o tram, que es caracteritza per

l'obtenció de mitges tintes a base de punts de dimensió diferent, mitjançant la interposició d'una trama entre l'objectiu i la placa sensible d'una màquina fotogràfica. L'obra de Thomàs arriba a ser molt important i col·laborarà en l'edició de llibres i revistes tan prestigioses com *La Il·lustració Catalana*, *Pèl i Ploma* i *El Arte en España*.

Thomàs edita la sèrie del 1904 amb tintats verds i contorns difuminats, que donen un efecte aquarel·lat a la imatge. A diferència de les vistes ofertes per Josep Maria Ballester, les de Thomàs solen presentar distàncies focals més àmplies, panoràmiques i plans generals, i deixen una sola imatge dedicada a la singularitat d'un edifici, el de les Escoles Pies de Terrassa.

La segona sèrie de Josep Thomàs presenta una duplicació numèrica i sembla que es tracta de més d'una edició, que es comercialitza en moments diferents, però cronològicament propers, entre l'estiu del 1916 i els primers mesos del 1917. Aquest conjunt de vistes posseeix un to més emblemàtic que la sèrie del 1904, ja que, si bé hi continuen apareixent vistes generals, el protagonisme fotogràfic se l'emporta la fotogènia dels edificis. Això s'explica si recordem que, des del 1911, Terrassa intenta entrar en un procés de modernització arquitectònica important encara, a més de la dura prova que va significar la crisi industrial i econòmica iniciada l'any anterior. Aquesta situació es tradueix en una raquítica inversió urbanística de caràcter públic, enfront d'una més que estimable empena constructiva de caràcter civil.

A Terrassa ja estan construïts edificis tan carismàtics com el Vapor Gran, de l'Auxiliar Tarrasense (1857-1859); el Banc de Terrassa, entitat fundada el 1881 i traslladada a un nou edifici del carrer de Sant Jaume, 26, el novembre del 1891; tots els grans edificis industrials aixecats al costat de la riera del Palau: R. Vilumara, Niquet y Cía.; Montset y Cía. (1892); les ampliacions d'Albiñana, Ribas y Cía. i, entre d'altres, els vapors Ventalló i el *Tarrasense*, el 1893.¹³⁴ L'edifici de l'Agrupació Regionalista (1906); el Mercat de la Independència (1904-1908); l'Asil Busquets (1908) i les reformes del Teatre Principal (1911).

Terrassa també s'ha anat embellint i modernitzant, amb la reconstrucció de la residència de Joaquim de Sagrera (1911-1912); amb la inauguració del Parc de Desinfecció (1912-1920); amb les naus industrials dels carrers de Cervantes, Canonge Rodó, Arquimedes i Blasco de Garay, i amb la nova quadra del Vapor de Josep Sala, a l'avinguda de Jacquard. D'altres edificacions interessants i que estan ajudant a modernitzar la ciutat són el Magatzem Torras, al carrer de Sant Pere, 61 (1914); l'Acondicionamiento Tarrasense (1915); els magatzems Font i Batallé; el Centre Mèdic, del carrer de Sant Quirze, 2, i el Grup Escolar Torrella, inaugurats el 1916.

Tots aquests elements acaben sent l'objecte del desig dels fotògrafs i dels editors de postals, entre ells el mateix Thomàs, que, amb el conjunt de 25 vistes realitzades mitjançant la fototípia, deixa constància de la major part de l'arquitectura abans

citada. Divuit de les fotografies originals d'aquesta sèrie de postals es guarden a l'Arxiu Tobella, dipositades el 1985 per Frederic Miralda i Casals.¹³⁵

Aquest tipus de fotopostals vénen a coincidir amb un estat d'ànim col·lectiu patriòtic molt especial, que, a tota Europa, s'ha traduït en una mena de barreja entre tipisme, remembrança, historicisme i exaltació nacional i en què la paradoxa entre la passió pel que és local i la defensa del nacionalisme d'Estat se sap compaginar amb uns mínims símptomes de contradicció. Hem de recordar que és el gran moment de les invencions simbòliques nacionals europees: himnes, banderes, danses regionals, vestits típics, etc., i, a Terrassa, un dels millors exemples d'aquesta mena de localisme emocional patriòtic queda palès a l'extens sumari publicat a *La Comarca del Vallès* del 30 de juny del 1906, on es reuneixen els més inflamats escrits de poetes, escriptors i historiadors, tots dedicats a glossar les sublimes qualitats de la Ciutat del Fum, entre d'altres:

*Jo voldria per Terrassa
Aixecar ben alt un cant,
Mes cantar tas grandesas
Me can l'arpa de las mans
[...].*

*Sa historia es la més honrosa
Dels vells pobles catalans
[...].*

Josep Ventalló i Vintró¹³⁶

*Los tarrasenchs tenen geni
Per empreses colosals,
Probas tenim a la vista
Ab sa Iglesia parroquial
[...].*

*Per aixó els fills de Terrassa
Si a lluyas terras se'n van,
Son estimats, perque portan
La divisa del Trevall
[...].*

Ignasi Suana i Pujol¹³⁷

*A tots causa admiració
La creixensa industrial
De la nostra població,
Y encare més colossal
Fóra, si hi hagués protecció
[...].*

Joan Gorina

*La roba que surt teixida
Tarrassa, de tos telers,
Al pregonar ton progrés
Ne dona a mil sers la vida.*

*La xamanenya que ufana
Llensa altiva el fum al cel,
Va pregonant ton anhel
Per la indústria catalana.*

Domènec Pujolà i Maurí

D'altres postals dedicades a Terrassa les trobem en una sèrie promocionada el 1908 per l'Associació Protectora de l'Ensenyança Catalana, entitat fundada el 1889 a fi de fomentar l'ensenyança en català, tot subvencionant escoles, creant biblioteques, organitzant cursos de català i formant mestres, així com publicant llibres escolars d'alt nivell pedagògic. Aquesta entitat edita 320 postals de vistes catalanes d'arreu, entre les quals n'hi ha dues de dedicades a la ciutat de Terrassa: una a les esglésies de Sant Pere, firmada per Alfred Gaza i Roselló,¹³⁸ i una altra al Castell Cartoixa de Vallparadís, firmada per A. M.

Un altre barceloní, Àngel Toldrà i Viazo,¹³⁹ domiciliat al carrer de la Canuda, 41-43, amb un comerç dedicat a la venda de paper de tipus especial, de calcomanies, cromos, oleografies i estamperia de tot tipus i que exerceix com a representant de la casa belga Biermans, edita quatre sèries de postals amb vistes de Terrassa. La primera el 1906, amb 10 postals, que ofereix com a novetat el fet de presentar la meitat del revés de la postal destinat al text i l'altra a les dades del destinatari, ja que, des del 1905, el servei de Correus i Telègrafs permetia aquesta mo-

dalitat. El 1909 edita una nova col·lecció de 15 postals, on es reproduïxen algunes fotografies de Miquel Ginestà i Soler, els mateixos que s'utilitzen a La Comarca del Vallès, publicació on aquest fotògraf col·labora, per a il·lustrar les primeres pàgines de les edicions dels dissabtes del 1911;¹⁴⁰ la vista parcial sobre Terrassa del 1909 és la fotografia que apareix en aquesta publicació, el 7 de juliol del 1911.

Toldrà torna a editar una altra col·lecció el 1916, on repeteix imatges de les anteriors sèries i que ja ha publicat a diversos exemplars de *La Comarca del Vallès*. Com a cas curiós, i en relació amb el clixé dedicat a la nova façana del Teatre Principal, inaugurada el 15 de desembre del 1911, resulta que la revista vol incloure aquesta imatge a la primera pàgina del dissabte del 18 de febrer del 1911, però, com que l'edifici encara no està inaugurat, el que es fa és publicar el dibuix del projecte dels arquitectes, on, entre altres detalls, encara no hi apareixen els bustos disposats als òculs de la part superior de la façana, dedicats al compositor i advocat Emili Daura i Oller¹⁴¹ i a l'actor Joan Prat conegut com *Manuel Manyà*.¹⁴²

La imatge del Teatre Principal que l'editor Àngel Toldrà utilitza per a la seva sèrie de postals del 1916 és una fotografia que, immediatament després de ser inaugurat aquest teatre i abans de ser editada dins la sèrie de postals, circula sense la firma de l'editor ni la del fotògraf, de tal manera que, una vegada inclosa a la col·lecció, no apareix numerada.

Per últim, el 1920, Toldrà edita una sèrie colorada, un recurs que ja ha utilitzat a una altra sèrie dedicada a Sabadell el 1907. Toldrà és, amb el seu ajudant, el fotògraf Lucien Roisin Besnard,¹⁴³ un dels principals editors de postals del país; cobrirà un ampli espectre cronològic, que va des del començament del segle vint fins als anys trenta del mateix segle.

El seu ajudant, Lucien Roisin, estudia fotografia a un internat francès i, acabats els seus estudis, obre un local de fotografia a Montmartre, on treballa fins al 1897, any en què es trasllada a Barcelona, contractat per Toldrà; romandrà amb ell fins al 1911, quan s'instal·la pel seu compte al passeig de Sant Joan de Barcelona, dedicat al negoci de les targetes postals i firmant com a L. Roisin. El 1930 obre una botiga a Barcelona amb el nom de *La Casa de la Postal*, a la rambla de Santa Mònica, que continuarà oberta fins al 1958, regentada per la seva neboda Luciana, ja que Roisin mor el 1942. Aquest fotògraf va viatjar per tot Espanya, contractant els serveis de nombrosos fotògrafs, els quals li subministren les imatges per a les seves col·leccions de postals.

El 1908 apareix una sèrie de postals fotogràfiques amb la firma B. C., unes inicials que es corresponen a Baltasar Castellà. La singularitat de la sèrie editada per B. C. el 1908 és que hi sovinteja la presència de nens a moltes de les seves fotografies i, al contrari de la resta de col·leccions, no defuig quasi mai la presència humana a les seves imatges, fet que les dota de vida i d'un plus important de valor documental.

Com a dada curiosa, el mateix 1908, *La Comarca del Vallés* del 7 d'octubre comenta que la revista *Dunn's Review* acaba de publicar un estudi d'Àlvar Vinyals Avelaneda sobre la indústria llanera, on es reproduïen vistes de Terrassa, de l'Escola Industrial, de la fàbrica en construcció Aymerich, Amat i Jover, acabada el 1909, i una secció de teixit de Sala Hermanos, a més dels retrats d'Alfons Sala i del president de la Cambra de Comerç, Pau Amat i Bogunyà,¹⁴⁴ i del director de l'Escola d'Indústries des del 1904, Bartomeu Amat i Brugada.¹⁴⁵

El 1911, el lleidatà Climent Oliveró i Torrens¹⁴⁶ dedica 20 postals a Terrassa, firmades com a "C. O.",¹⁴⁷ tal com també rubrica la sèrie de postals que ha fet de Sabadell el 1909. Aquest editor té domiciliat el seu taller al carrer de Sant Pere Més Alt, 37, i el seu despatx al carrer de Sant Pere Més Baix, 45, de Barcelona, des d'on es dedica a tot tipus d'enquadernacions, litografies, llibres ratllats i objectes d'escriptori, com també a l'edició de col·leccions de postals.

El mateix 1911 també apareix la sèrie de 38 vistes terrassenques de Josep Boixadera i Ponsa¹⁴⁸ i de l'impressor Josep Obradors i Pascual. Josep Boixadera és un fotògraf nascut a Benavent de la Conca, poble del municipi d'Isona, Lleida, que es trasllada, el 1900, a Barcelona, on es dedica a la fotografia d'estudi i on, el 1907, neix el seu fill, Josep Boixadera i Maurí; aquest mateix any es trasllada a viure al carrer de Montserrat, 23, de Sabadell, on feia set anys que hi vivia la família de la seva esposa, Neus Mauri i Costa,¹⁴⁹ natural de la Pobla de Segur, al Pallars Jussà. A Sabadell, Josep Boixadera es posa a treballar en col·laboració amb l'impressor sabadellenc Josep Obradors i Pascual, nascut el 1872 i que es dedica a la reproducció litogràfica des del 1896, en un comerç de la plaça Major, 25, de Sabadell, on també té el seu domicili. Tots dos junts s'especialitzen a comercialitzar vistes urbanes que denominen "panoràmiques", realitzades amb tres i quatre instantànies consecutives sobre una mateixa perspectiva, que plasmen diferents poblacions catalanes. Aquests socis, en bastants ocasions, firmen mitjançant un logotip amb les seves inicials, O. B., inserides en una petita i esquemàtica ceba, emblema de l'escut de Sabadell.

En aquesta sèrie d'Obradors i Boixadera sovinteja la presència de la figura humana, que, en alguns casos, com és el de la número 7, apareix moguda. A la resta, com que les persones adopten una evident actitud de posa, aquest problema no succeeix. És una sèrie tractada amb un criteri molt eclèctic, ja que, si bé les postals estan unificades pel fet de ser totes vistes urbanes de la ciutat, per contra, els plantejaments temàtics i formals resulten molt diversos; per exemple, el fet que a la vista del Passeig li dediquin dues postals (les postals números 8 i 10), una d'estiu i una altra d'hivern, introdueix una variació estacional que no tornen a utilitzar en cap altre cas. En el mateix sentit, la barreja entre vistes dedicades a edificis emblemàtics i, a partir de la número 32, al gènere que més els va singularitzar, el de les vistes panoràmiques en alçada sobre la ciutat, dóna poca unitat a la sèrie.

Documentalment, la número 30 resulta molt interessant, ja que a la façana del costat dels jutjats hi apareix enganxat un cartell que convoca els teixidors i teixidores a una reunió pública; possiblement es tracta d'una de les convocatòries de la vaga de l'Art Fabril i Tèxtil protagonitzada pels teixidors mecànics, del 1911, un esdeveniment al qual fotògrafs com Josep Garcia i Argilaga i impressors com E. Trullàs hi dediquen també la seva atenció, mitjançant unes postals que copsen imatges de la cuina col·lectiva habilitada per a auxiliar els vaguistes. Un episodi que fotogràficament segueix la premsa forana, però no pas la local, ja que, juntament amb les cròniques sobre el que està passant, els diaris de Terrassa prefereixen publicar vistes urbanes o sortides d'excursió; en aquest sentit, resulta il·lustratiu resseguir, mes rere mes, el diari *La Comarca del Vallés*.

Josep Boixadera compagina la feina de reportatge per a la impremta d'Obradors amb la fotoperiodística, tot col·laborant amb diverses publicacions de l'època que firma primer com a B. P. i, després, a partir del 1911, quan se separa d'Obradors, com a J. B. Per tal de perfeccionar les tècniques fotogràfiques efectua diversos viatges a l'estranger, normalment a Alemanya. Durant la dècada dels anys vint col·labora a l'*Àlbum de Lerida y el valle de Arán* i amb l'*Album Meravella*, publicats per l'editorial Catalonia.¹⁵⁰ Quan Obradors i Boixadera se separen, aquest darrer s'instal·la al carrer de la Creueta de Sabadell fins al 1915, quan es trasllada a Barcelona, on roman fins que es jubila el 1934, any en què marxà a Reus, ciutat on mor el 1938, sota un dels bombardeigs de què va ser víctima aquesta ciutat, durant la Guerra Civil espanyola.

Boixadera en solitari edita una altra sèrie de 25 postals amb vistes de Terrassa, comercialitzades durant els anys vint en diferents tonalitats: en blanc i negre i colorides, aquestes darreres de manera poc acurada. A l'anvers hi apareix la seva firma, J. B., a més del topònim de Terrassa i el nom del lloc fotografiat; al revers, la marca *Màrgara*, dedicada a la fabricació i edició de targetes postals, que pertanyia a G. H. Alsina. Si bé no podem precisar l'any de l'edició, mitjançant la postal número 3 deduïm que ha de ser del final dels anys vint, pel llarg del vestit que porten les dones, just sota els genolls. També la número 9 ens pot servir de referent cronològic, ja que hi apareix un autobús del primer servei d'aquest tipus de transport públic que s'inaugura a Terrassa el 1927.

El mateix any que se separa de Boixadera, Josep Obradors insereix una nota informativa a la *Revista de Sabadell*, del 8 de setembre del 1911, donant a conèixer que, si bé a la pràctica ha quedat dissolta la seva societat amb Boixadera, tot l'arxiu de clixés, postals i d'actualitat (*sic*) quedava legalment encara com a propietat de l'empresa que havien creat els dos, juntament amb totes les vistes panoràmiques de les poblacions següents: Sabadell, Terrassa, Manresa, Granollers, Sallent, Berga, Andorra, la Seu d'Urgell, Saragossa, Pamplona, Sant Sebastià, Biarritz, Madrid, Sevilla, Còrdova, Algesires, Gibraltar i els arsenals. Per tant, no es podia fer ús d'aquest

material durant un any. El mateix 1911, Obradors edita i posa a la venda una altra sèrie de postals dedicades a Terrassa, el mateix que fa respecte la ciutat de Sabadell.

Les imatges d'aquesta col·lecció presenten anècdotes i dades documentals molt interessants; a través d'elles, podem observar com Terrassa va abandonant un model de vida urbà, per a inaugurar-ne un de nou. Fonamentalment, ho mostren aquelles imatges on la presència de carros tirats per cavalls, autobusos i automòbils privats circulen a l'uníson.

El 1911, l'empresa valenciana *La Industrial Fotogràfica*, regentada per Andrés Fabert, comercialitza una sèrie de vistes terrassenques on apareixen alguns clixés del fotògraf Josep Garcia i Argilaga ja publicats a *La Comarca del Vallès*.¹⁵¹ Aquesta empresa destaca per les postals comercialitzades sota l'epígraf de l'Arca de Noé, molt populars i que recullen imatges de tot l'Estat espanyol.

El 1913, Francesc Estruch i Freixas edita, tal com s'ha dit anteriorment, una sèrie de deu postals dedicades a llocs emblemàtics de la ciutat. En relació amb aquesta col·lecció, apareix posteriorment una curiosa postal editada per la casa de Josep Thomàs, amb la imatge d'un carter que porta una cartera sobreposada i enganxada a la postal d'on, a manera d'acordió desplegable i en miniatura, apareixen les deu instantànies que configuren tota la sèrie de Francesc Estruch. Aquest tipus de muntatge es fa idèntic en altres ciutats catalanes i s'utilitza com a record turístic.

El 1913 s'editen noves postals dedicades a Terrassa firmades per la *Fototipia A. Thiriart y Cía.*, un editor de Tolosa de Llenguadoc que anteriorment ha estat associat al fotògraf H. Basuyau. Thiriart també era l'operador de la casa Humblot & Simon, de Nancy. Molt possiblement, aquestes postals són editades també a partir de fotografies de Garcia i Argilaga.

De Joan Furnells i Soler¹⁵² tenim les reproduccions fotogràfiques d'una sèrie de vistes sobre Terrassa que es publiquen amb motiu del VIII Curso Internacional de Expansión Comercial, celebrat durant l'agost del 1914. Unes imatges que tornen a ser publicades al número extraordinari que *Crónica Social* dedica al Dia de la Premsa i a la Festa Major, l'1 de juliol del 1916, juntament amb altres imatges que han estat encarregades als estudis cinematogràfics *Studio Films*. Així, a la primera pàgina d'aquest exemplar de la revista es publica una panoràmica sobre la ciutat de Terrassa de Josep Boixadera i Ponsa; *Crónica Social* va rebre nombroses felicitacions per aquest número especial.¹⁵³

Joan Furnells és un dels fundadors i col·laborador, des del 1903, de la *Revista Ibérica de Ex libris* i té un taller dedicat a la zincografia, els fotogravats i les autotípies, per a la il·lustració de periòdics, revistes, anuncis i clixés tipogràfics, al carrer de les Corts, 492, de Barcelona. Furnells també es dedica al retrat i, entre d'altres, realitza el de Joaquim Morera i Ventalló,¹⁵⁴ redactor del setmanari catòlic *La Creuada*, que

apareix en aquesta mateixa publicació, el 28 de desembre del 1907, per a il·lustrar el text laudatori i necrològic que es dedica a aquest redactor.

Una de les darreres sèries editades abans de començar la dècada dels anys vint apareix el 1915, però sense firma ni editor. Hem d'esperar a la nova dècada per a trobar més postals dedicades a Terrassa; les primeres, el 1921, dins una col·lecció editada per la *Societat d'Urbanització Econòmica de les Fonts*, empresa creada per a urbanitzar aquest barri. I, per últim, una altra interessant sèrie de postals dedicada a les Escoles Pies de Terrassa, editades durant el curs 1922-1923 i que són encarregades a H. Tourte & M. Petitin, Éditeurs Lavallois, establerts al 53, rue Guide, de París.

Aquesta societat, en què Tourte és el fotògraf i Petitin l'editor, s'especialitza en l'edició d'àlbums i postals per a institucions acadèmiques, militars o gremials. La col·lecció dedicada als escolapis està formada per dotze postals, sense numerar i en blanc i negre, que porten el títol "Escuelas Pías de Tarrasa" al marge inferior, juntament amb l'apel·latiu de cadascuna de les vistes que s'oferien d'aquest centre; fonamentalment, de tots aquells espais que l'Escola reforma el 1914 i que inaugura el 1915,¹⁵⁵ a banda del seu Museu d'Història Natural i de la biblioteca. Aquesta casa editorial, a més de les postals, edita un àlbum on reapareixien algunes de les vistes de la sèrie, més altres fotografies amb grups d'alumnes, acompanyats dels pares escolapis. Molt probablement, la casa H. Tourte & M. Petitin utilitza clixés de la casa de Josep Thomàs, de Barcelona, si tenim en compte la similitud qualitativa que hi ha entre les imatges dedicades als dormitoris de pupil·latge d'aquesta sèrie i les de la de Josep Thomàs i Bigas, del 1916.

A la portada d'aquell àlbum hi apareix la fotografia dedicada als jardins de la cascada d'aquest centre, on, al fons i a la zona superior, hi ha una escultura titulada *Al·legòria de Terrassa*, obra realitzada el 1917 per l'escolapi Carlos Esquirol i Galzeran,¹⁵⁶ professor d'escultura i de dibuix a aquesta escola i que dirigeix les diferents decoracions de l'edifici, entre elles, i juntament amb el mestre d'obres Pere Noguera i Vacarisas, del carrer de Sant Quirze, 7, la reforma de la capella, realitzada el 1914.¹⁵⁷ El pare Esquirol també és el principal escenògraf de les diferents obres teatrals representades pels alumnes de l'Escola i de l'organització i el muntatge dels pessebres nadalencs; a més, també és fotògraf, ja que d'ell és la sèrie d'imatges que il·lustren la Memòria de les Escoles Pies de Terrassa corresponent al curs 1909-1910,¹⁵⁸ editada per la *Fototipia Thomàs*.

Cursos i concursos

Durant el juliol del 1887, Antoni Esplugues, un fotògraf especialitzat en el retrat i que té el seu negoci, des del 1876, a la plaça del Teatre, 7, de Barcelona, presenta i comercialitza a la Fonda Peninsular una petita càmera fotogràfica de butxaca que ven a 25 pessetes. Amb aquests tipus de càmeres s'obre un ample camí per a la fotografia no professional, que culmina amb els pràctics i manejables models que apareixen

la darrera dècada del segle XIX i que tant serveixen als amics de l'excursionisme i, per tant, a molts membres del Centre Excursionista de Terrassa (CET), que així van poder desenvolupar la passió per la fotografia de paisatge o de vistes urbanes, fruit de les contínues sortides i excursions organitzades per aquest centre.

L'octubre del 1901, la premsa terrassenc es fa eco del *I Concurso Nacional de Fotografía*, convocat a Madrid i que es celebraria el mes de novembre; la convocatòria va provocar un efecte dominó, ja que, a partir d'aleshores, són moltes les crides a aquesta classe de certàmens arreu del país. A Terrassa, però, no se'n convoca cap fins al juliol del 1905, quan l'Agrupació Regionalista organitza un concurs exposició sobre fotografia, dels quals un dels més concorreguts és el del 1910.¹⁵⁹ Juntament amb aquesta Agrupació, és important el paper de Sports Egara, que, el setembre del mateix 1905, convoca una reunió d'aficionats a la fotografia a fi d'organitzar cursets, tertúlies, excursions i altres activitats que tinguessin a veure amb la pràctica fotogràfica.¹⁶⁰ El 1912 també s'inicia en aquesta classe de certàmens el CET, una institució creada el 6 de novembre del 1910 i sempre relacionada amb la fotografia, que, l'octubre del mateix 1910, institueix una secció especialitzada en aquesta tècnica, amb el fotògraf Joan Rusca i Avellaneda com a president; com a vocals, l'empleat municipal Josep Comas i Sagristà¹⁶¹ i el fotògraf professional Lluís Corominas i Piguillem, als quals se'ls sumen de seguida l'editor Salvador Utset i Payàs,¹⁶² antic secretari d'Alfons Sala i jutge de pau, i Miquel Astals i Mach,¹⁶³ i, com a secretari, Josep O. Humet i Cortès;¹⁶⁴ els dos darrers també són fotògrafs aficionats. El 17 d'octubre del 1914, la configuració de la junta d'aquesta secció canvia, amb un nou president, Antoni Jover i Aurell; s'hi manté com a vocal Salvador Utset, però se n'hi incorporen d'altres: el venedor de material fotogràfic Gabriel Carreras i Barceló,¹⁶⁵ Joan Torredemer i Canela¹⁶⁶ i, actuant com a secretari, Joan Armengol.¹⁶⁷

El nou president, Antoni Jover i Aurell, és l'autor de diverses fotografies de gran qualitat dedicades a la ciutat de Terrassa fins al 1915, any en què va morir. És el petit dels cinc fills d'Agustí Jover i Marquet¹⁶⁸ i de Cristina Aurell i Avellaneda,¹⁶⁹ forners domiciliats a la cantonada dels carrers del Vall i de la Rutlla. Persona d'esperit inquiet, manifesta un alt interès per la fotografia, l'esperanto i la cultura francesa, i arriba a ser nomenat president del grup fotogràfic del CET, des d'on realitza sengles reportatges de les excursions que aquesta entitat programa.

Tot just institucionalitzada aquesta secció, apareix el número I de la publicació *Arxiu*, corresponent als mesos d'octubre a desembre del 1911, i ja hi apareixen fotografies, però sense especificar qui n'és l'autor;¹⁷⁰ solament a partir de la pàgina 109, de l'*Arxiu d'Estudis del Centre Excursionista de Terrassa*, números VII-VIII, corresponents a l'abril-maig del 1912, comencen a publicar-se instantànies amb la seva corresponent adjudicació d'autoria; és el cas de la imatge de Joan Rusca i Avellaneda,

que il·lustra un article titulat “El Pont de Sant Pere”, escrit per Josep Soler i Palet. Altres autors de fotografies que comencen a aparèixer citats a peu de foto són Josep O. Humet i Cortès, al mateix butlletí, i Antoni Jover i Aurell.¹⁷¹

Conscients de la importància documental de la fotografia, però també del seu valor artístic, el costum a partir d'aleshores sol ser el de fer constar l'autoria dels clixés quan aquests són publicats, de tal manera que podem resseguir l'activitat de la fotografia amateur amb un alt grau de fiabilitat documental, no solament resseguint l'*Arxiu* del CET, sinó també la premsa local. Per exemple, *La Comarca del Vallès* publica, entre d'altres, la fotografia realitzada per Josep Garcia i Argilaga a propòsit de la visita que el CET fa al col·legi Mont d'Or de can Bogunyà, el 22 d'abril del 1911. En exemplars del 1912 de l'*Arxiu* del CET hi trobem els noms de S. Colell, amb una imatge del santuari de la Mare de Déu de Lord,¹⁷² acompanyant un text del pare Adeodat Marcet,¹⁷³ així com la fotografia d'una excursió del CET a Empúries, firmada J. Esquirol, natural de l'Escala.¹⁷⁴ També les fotografies de Gaietà Galizia i Laterza,¹⁷⁵ aparegudes a diferents butlletins del Centre durant aquest mateix període.¹⁷⁶ El 1920 apareixen les aportacions fotogràfiques de Josep Boada i Llach,¹⁹⁴ i el 1921, les de Francesc Capella i Autonell,¹⁷⁷ juntament amb les de Pere Ferran i Borràs, les d'Isidre Lloses i Paloma,¹⁷⁸ del pintor decorador Josep Reig i Cabanes¹⁷⁹ o de Miquel Llobet i Rocabayera.¹⁸⁰ L'Arxiu Tobella reuneix un fons important dels treballs fotogràfics dels tres darrers fotògrafs citats.

La secció de fotografia del CET és molt dinàmica i, el 1912, organitza el I Concurs Regional Fotogràfic del CET, en què Josep Rosset guanya el primer premi, amb el tema “Catalunya”,¹⁸¹ un dels 19 guardons que es lliuren en nom de diverses entitats públiques i particulars. Al concurs es presenten 473 fotografies, agrupades en 14 sèries temàtiques i realitzades segons diverses tècniques, entre fotografies directes, ampliacions, estereoscòpiques, diapositives –que, a l'època, es denominaven “transparències”– i plaques autocromes. Un dels membres del jurat escollit per a aquesta primera ocasió és Josep Baltà i Rodríguez de Cela,¹⁸² director i professor de l'Escola Industrial, entès en fotografia i fundador, el 1893, de la revista *La Fotografía Práctica*. Precisament, a la inauguració del curs acadèmic 1907-1908 de l'Escola industrial, Baltà pronuncia un discurs titulat *La fotografía en la enseñanza industrial*, que edita la impremta d'Antoni Ventayol, el 1907. D'altres membres d'aquest jurat són el pintor Pere Viver i Aymerich,¹⁸³ el catedràtic de Tècnica Física i Anàlisi Química de la Facultat de Farmàcia, degà de la Facultat i membre de la Reial Acadèmia de Medicina de Catalunya, Ramon Casamada i Maurí,¹⁸⁴ l'escriptor Francesc Pi de la Serra Mata de la Barata¹⁸⁵ i l'empleat municipal Josep Comas i Sagristà.¹⁸⁶

A l'època, els valors que s'atorguen a la fotografia queden palesos en l'enumeració d'apartats prevists a cada concurs, en què es dona més importància als aspectes artís-

tics, aconseguits mitjançant els procediments tècnics, que no pas als arguments de les imatges, ja que, per a aquests, solament se solen considerar factors com ara figura i composició artística, fets o indrets històrics, paisatge i fotografia científica. Per contra, es dóna molta més importància a les tècniques utilitzades; per això mateix es premien apartats dedicats als procediments emprats, des de les bicromies, els carbons, l'orotípia, els bromurs, bromurs al platí i albuminats fins al *verascop* o fotografia estereoscòpica. La valoració de la fotografia com un fet artístic també queda palesa amb els premis atorgats al millor tractament lumínic, als efectes aconseguits mitjançant la combinació de més d'un clixé per a una sola fotografia i a la millor coloració. En aquests concursos encara continua sent un apartat important, i molt valorat, el dedicat a les vistes panoràmiques.

De certàmens d'aquest tipus se'n celebren a Barcelona, organitzats pel Centre Excursionista de Catalunya i alguns terrassencs hi obtenen premis, com és el cas, el 20 de maig del 1911, del terrassenc Antoni Ubach i Solà, que rep el premi de la casa *Richard*, de París, pel seu tema "Puigmal"; el de Pere Monistrol, que obté menció honorífica pel tema "Lux", un *verascop* de 45 x 107 mm, o el de Josep Maria Ballcells, que aconsegueix el premi de la casa *Müller Germans*, de Barcelona, per "Ester", una vista estereoscòpica de 6 x 13 mm.

L'alt grau de dinamisme amb el qual funciona la Secció de Fotografia del CET porta els seus membres a emular la seva secció homòloga, la del Centre Excursionista de Catalunya,¹⁸⁷ i, des del 24 de maig del 1914, organitza cursos d'iniciació fotogràfica per a afeccionats. La primera lliçó és la dedicada als objectius de les càmeres i la imparteix Daniel Blanxart i Pedrals,¹⁸⁸ president del CET els anys 1912 i 1913. A aquesta la segueix, el 29 de maig del mateix any, una altra de dedicada a la fotografia artística, aquesta vegada a càrrec del fotògraf Joan Rusca i Avellaneda, fotògraf molt premiat tant als concursos locals com als d'àmbit estatal.

Per a fer més amenes les conferències o els mateixos cursos de tècnica fotogràfica, el CET adquireix, el 1915, una llanterna màgica comprada a la casa de Narcís Cuyàs i Parera,¹⁸⁹ especialitzada en instruments per a la imatge i en vistes fotogràfiques d'arreu d'Espanya. Aquesta llanterna s'inaugura el 5 de febrer,¹⁹⁰ amb la projecció d'una bella col·lecció de transparències de la Ciutat Encantada de Conca, preses per l'aleshores ja traspasat mossèn Norbert Font i Sagué.

La imatge com a eina instructiva ja feia temps que s'utilitzava, fins i tot la cinematogràfica; recordem que al col·legi dirigit per Francesc A. Abad i Multó,²⁹¹ de Terrassa, el 1910, la casa barcelonina *Diorama* hi instal·la un projector per a finalitats docents;¹⁹² i, com a eina d'oci, hem de remuntar-nos al juliol del 1896, quan, dins el programa de la Festa Major de Terrassa, se celebra un espectacle de llanterna màgica a la plaça Major, amb l'exhibició d'imatges fixes i en moviment, als quals es denomina "quadres dissolvents". Un espectacle que, segons la revista *Egara* de l'onze de juliol,

queda molt deslluït, donada la brutícia dels vidres projectats, o quan, el 19 de març del 1898, se celebra la primera sessió cinematogràfica a una barraca del Passeig.

A partir del 1920, es vol donar un caràcter més monogràfic als concursos que se celebren i, amb aquest objectiu, se'n convoca un de dedicat exclusivament a Sant Llorenç i al conjunt monumental de Sant Pere, per al qual s'assenyala un termini d'admissió de treballs fins al juny del 1921.¹⁹³ Tal com és el costum, s'admet una diversitat de tècniques, des de directes o ampliacions, amb un mínim de 9 i un màxim de 12 cm, fins a estereoscòpiques i diapositives. En aquest certamen s'atorguen trenta premis, i hi actua com a president del jurat Josep Baltà i Rodríguez de Cela; com a vocals, Carles Fargas, president de la Secció de Fotografia del CEC; el pintor Tomàs Viver i Aymerich¹⁹⁴ i el catedràtic Daniel Blanxart; i, com a secretari, Francesc Capella. En aquesta ocasió, el primer Premi, concedit per l'Ajuntament de Terrassa, recau en un barceloní, Pere Cano, amb el tema titulat "Del solar patrio". Els resultats pràctics d'aquests reportatges i cursets són editats sistemàticament a la publicació *Arxiu*, del CET.

La Secció de Fotografia, des del 1921, comença a organitzar projeccions fotogràfiques setmanals tots els dimecres, amb l'objectiu de mostrar els reportatges que els seus socis fan a les diferents excursions i, aprofitant que les càmeres cinematogràfiques amateurs ja es comercialitzen, s'aprofiten aquestes sessions per a fer projeccions filmiques.¹⁹⁵ Una de les primeres pel·lícules que es projecten al Teatre Alegria, de Terrassa, és una filmació del CET titulada *Semana de sports d'hivern a Ribas*, realitzada durant una excursió a aquella població, l'abril del 1911.¹⁹⁶

Aquest article ha pretès solament sistematitzar i recollir totes les dades que tenim sobre els primers fotògrafs relacionats amb Terrassa, fins ara disperses i poc contrastades. Finalitzada aquesta feina i apassionats pel tema, el nostre desig és ara el de poder continuar investigant i oferir monogràfics que estudiïn més a fons cadascun dels noms que aquí han estat citats.

Notes

- 1 Giovanni Antoni Canal (Venècia, 1697 / 1768), conegut com *il Canaletto*.
- 2 Vegeu, per exemple, la nota que apareix a la pàgina 11 de *La Comarca del Vallès*, el 28 d'octubre del 1899.
- 3 Les primeres targetes postals autoritzades i posades en circulació apareixen a Àustria el 1869, a partir de la publicació del decret del 25 de setembre del mateix any, al butlletí de les lleis de l'Imperi austríac. A l'Estat espanyol, el seu ús no s'imposa fins al 1873, després del Reial Decret del 1871. L'aparició de la fotografia en aquestes postals no té lloc fins que la casa *Hauser y Menet* edita quatre vistes de Madrid el 1892. Vegeu: PALÀ LAGUNA, Francisco. *Los sitios de Zaragoza en la tarjeta postal ilustrada*. Saragossa: Fundación 2008, 2004 [Col·lecció Editorial Fundación 2008, 1].
- 4 Tècnica inventada el 1855 per l'enginyer i químic francès Louis-Alphonse Poitevin (1819-1882). El 1894, el fotògraf francès A. Rouillé-Ladèze (actiu entre 1890 i 1900) reprèn aquesta tècnica, fent que les imatges fotogràfiques semblin pictòriques.

- 5 Mossèn Norbert Font i Sagué (Barcelona, 1874-1910), geòleg, espeleòleg, naturalista i escriptor, és considerat l'introduïdor de l'espeleologia a Catalunya.
- 6 Ramon Sanahuja i Puiggrós (Terrassa, ? / 1973).
- 7 Antoni Jover i Aurell (Terrassa, 1871-1915). Capatàs de la casa Aymerich y Amat.
- 8 Pere Roumens i Casanovas (Terrassa, 1861-1930). Les fotos van ser lliurades a l'Arxiu Tobella per Josep Roumens i Ribas (Terrassa, 1908-1999).
- 9 Josep Salvany i Blanch (Martorell, 1866 / Barcelona, 1929). L'any 1905 ingressa al Centre Excursionista de Catalunya, on, entre els anys 1918 i 1924, col·labora activament en la publicació dels seus butlletins.
- 10 Fons Salvany de la Biblioteca de Catalunya, Barcelona.
- 11 Rafael Arenas obté, a l'Exposició Universal de París del 1889, la Medalla de bronze. També, tal com consta a l'opuscle *Comité de la Catalogne et des Baléares. Catalogue. Exposition Universelle. Paris, 1889*, imprès per Jacques Jépus el 1889, té els reconeixements de la Medalla d'argent de Bordeus, d'Amsterdam, de Matanzas i de Barcelona, l'any 1888, a més de la Medalla del Progrés a Villanueva i deu medalles d'or a Saragossa. Aquest fotògraf és qui, amb motiu de l'Exposició Universal de Barcelona del 1888, realitza la major part dels retrats fotogràfics que s'adjunten als abonaments que permetien l'accés a aquesta mostra; a l'Arxiu Tobella se'n conserva el de Joan Tobella i Pi de la Serra.
- 12 Vegeu la primera pàgina de *Crònica Social*, 11 d'agost del 1921.
- 13 Iscle Soler i Samsot (Barcelona, 1843 / Terrassa, 1914). Actor.
- 14 Aquesta exposició s'inaugura amb motiu de l'homenatge que es tributa a l'actor, coincidint amb el descobriment, el 21 d'abril del mateix any, d'un bust que el retrata, realitzat per Pau Gargallo (Maella, Matarranya, 1881-Reus, 1934) i que es col·loca a la plaça de la Igualtat, actualment de Sant Agustí, de Barcelona. Vegeu la primera pàgina de *La Comarca del Vallés*, del 22 d'abril del 1918.
- 15 Martí Alegre i Puig (Terrassa, 1875-1917). Un dels tres membres de la societat Solà, Alegre y Cía. Vegeu: COMES i EZEQUIEL, Rafel. "El col·leccionisme de temàtica terrassenc tèxtil. Solà, Alegre i Cia., Societat Pionera del cinema (1, 2 i 3)": *Circular informativa del Grup Filatèlic, Numismàtic i de Col·leccionisme de Terrassa*, 130.
- 16 Josep Garcia i Argilaga (Reus, 17-5-1890 / Terrassa, 21-1-1984). Tot el seu fons fotogràfic fou lliurat al 1984 a l'Arxiu Tobella.
- 17 Vegeu: *La Comarca del Vallés*, 2 de juliol del 1912.
- 18 Alfons Sala i Argemí (Terrassa, 1863 / Barcelona, 1945). Industrial i polític.
- 19 Josep Brangulí i Soler (l'Hospitalet de Llobregat, 1879 / Barcelona, 1945). Fotoperiodista que treballa per a publicacions com *Cu-cut!*, *Diari de Barcelona*, *La Vanguardia*, *El Noticiero Universal* i *ABC*, entre moltes altres.
- 20 Adolf Mas i Ginestà (Solsona, 1860-Barcelona, 1936). Fotògraf i impulsor, juntament amb Puig i Cadafalch, de la creació, el 1909, de l'Inventari Iconogràfic de Catalunya, precedent de l'Arxiu Mas.
- 21 Fotografies que podem consultar a l'Arxiu Tobella o al fons de Rafel Comes i Ezequiel.
- 22 Garcia i Argilaga és un home inquiet que, a part de tots aquestes feines, també es dedica a impartir cursos de mecanografia o a realitzar tot tipus de feines de copisteria. De l'Ajuntament es jubila el 10 de juliol del 1953, com a cap de negociat.
- 23 Joan Solà i Mestres (Barcelona, 1878 / Madrid, 1922).
- 24 Vegeu: primera i segona pàgines de *La Comarca del Vallés*, 29 d'abril del 1918.
- 25 Domènec Ceret i Vilà (Sabadell, 1865 / Barcelona, 1922). Actor i director escènic.
- 26 Aquests estudis es traslladen el 22 de maig de 1918 al carrer de Sans, 106, de Barcelona.
- 27 El 30 de desembre del 1984, l'Arxiu Tobella rep el llegat d'aquest fotògraf, format per més de 8.000 imatges.

- 28 Vegeu: *Tarrassa*, 11 de febrer del 1947. Ressenya escrita per Cèsar Cabanes i Badosa.
- 29 Targes de visita que a l'època reben el nom de *Mignon*, en al·lusió al famós retratista Santiago Mignon.
- 30 Joan Cadevall i Diars (Castellgalí, 1846 / Terrassa, 1921). Geògraf i botànic. Membre de la Reial Acadèmia de Ciències i Arts, des del 24 de gener del 1878.
- 31 Vegeu la pàgina 4 de la *Revista Tarrasense*, núm. 35, 28 de gener del 1877.
- 32 Vegeu: *Revista Tarrasense*, núm. 44, 1 d'abril del 1877.
- 33 Benet Cabanes i Prunés (Manresa, 1821-1875). Pintor, decorador i fotògraf. És el germà gran de l'Anselm Ignasi Cabanes i Prunés (Manresa, 1831 -Sóller, 1873). Pedagóg i sacerdot, fundador del Colegio Tarrasense.
- 34 Vegeu: *Tarrassa 1887-1900*. PEREGRINA I PEDROLA, NEUS, i TAPIOLAS I BADIELLA, JUDIT. Terrassa: Arxiu Tobella, 1996; pàgina 136.
- 35 Vegeu també: *Revista de Sabadell*, núm. 1829, 17 d'octubre del 1892.
- 36 Vegeu: *Egara*, 29 de setembre del 1895. Anteriorment, J. E. Puig ja s'anuncia a la *Revista de Sabadell* (vegeu-ne el número del 23 de gener del 1891, on informa que el 1889 ja s'havia iniciat en el negoci de la fotografia, a Barcelona).
- 37 Josep Salla i Closa (Terrassa, 1862-1917). Professor de dibuix.
- 38 Vegeu la pàgina 2 d'*El Eco de Tarrassa*, del 15 de juny del 1884, on apareix la nota informativa de la mort del seu pare. Una data poc fiable, ja que, al cementiri de València, hi consta com a data d'inhumació el 15 d'agost del 1910. Possiblement es tracta de la data de trasllat del cadàver al cementiri de la seva ciutat natal, i no pas de la d'inhumació.
- 39 Antoni Ventayol i Vila (Terrassa, 7-4-1879 / 11-4-1944).
- 40 Referència a *La Revista Tarrasense* (número del juny del 1876), feta per Josep Fourcade a "La fotografia a Terrassa": *Al Vent*, núm. 59.
- 41 Vegeu: *El Eco de Tarrassa*, 15 de juliol del 1883, pàgina 8. Sèrie d'Adrià Torija i Escrich dedicada a l'Exposició local al Colegio Tarrasense, durant la Festa Major del 1883. Característiques: firma: "A. TORIJA. Fotógrafo" (cantonada inferior esquerra); "Fernando VII, 12; entrada, Vidrio, 2.- Barcelona. Sucursal: Nueva de San Pedro, 19.- Tarrassa" (cantonada inferior dreta). Fotografies en blanc i negre sobre cartolina. Sense numerar. Dimensions: 12,5 x 16,1 cm (fotografia) 24 x 32 (cartolina). Fons: Rafel Comes i Ezequiel.
- 42 Miquel Utset i Juncosa (Barcelona, 1849 / Terrassa, 1913).
- 43 Piràmide de llana presentada per les firmes Ribas, Clapés i Iglesias.
- 44 Piràmide de carbó presentada pels propietaris Mata, Barata i Ubach.
- 45 Aquesta firma té la seva seu al carrer de la Creu, 12, i al de la Font Vella, 49. Vegeu: *Revista Tarrasense*, núm. 57, 19 de juliol del 1883, on apareix tota la descripció d'aquesta sala i la relació de tots els expositors. També, per a seguir els preparatius i tota la descripció de l'Exposició, vegeu: *El Eco de Tarrassa*, 30 de juny del 1883 i 15 de juliol del 1883, i *La Gaceta de Cataluña*, dies 4, 5, 6, 7, 8 i 9 de juliol del 1883.
- 46 Francesc Torras i Armengol (Terrassa, 1832 / Madrid, 1878). Pintor, escultor i gravador. En aquesta Exposició va presentar 24 quadres i dues escultures; la relació de les obres presentades i la dels artistes que hi concorren es pot consultar a *La Gaceta de Cataluña*, 8 de juliol del 1883.
- 47 Pau Rodó i Samaranch (Terrassa, 1843 / Barcelona, 1893). Domiciliat al carrer del Nord, 42, és fill de pagès i, com a estudiant a les classes de l'Estanislau Cabanes i Prunés, al Colegio Tarrasense, demostra unes grans dots per al dibuix i l'escultura, per la qual cosa decideix cursar estudis artístics

- al taller d'en Tarn i a l'Acadèmia de Belles Arts, de Barcelona. El 1869 és premiat per l'Acadèmia de Sant Lluç, de Roma, amb la Medalla de plata. Aquest escultor s'estableix professionalment a la població pirinenca de Cauterets, al començament dels anys vint, i deixa treballs importants a Terrassa, com ara les imatges de l'altar del Roser, a l'església del Sant Esperit, realitzades el 1880, en substitució de les obrades per Agustí Pujol, el 1635. A part de l'escultura, com a afeccionat, també es dedica a la fotografia artística.
- 48 En aquesta Exposició local també hi queda representat el ram de la tipografia i la litografia, fonamentalment, amb els treballs de les impremtes de Miquel Utset i de Vicens Cusó i Amat (les Corts, Barcelona, 1850). Cusó arriba a Terrassa el 1885, es domicilia al carrer de Sant Pere, 11, i obre una impremta al número 21 del mateix carrer.
- 49 Vegeu: *El Eco de Tarrasa*, 15 de juny del 1883. Al l'estudi del carrer del Vidre, 2, de Barcelona, resta treballant el fotògraf Hostenc, del qual es conserven alguns retrats de terrassencs a l'Arxiu Tobella. Al mateix local, a partir del 1902, hi treballarà Francesc d'Assís Carbonell, que l'anuncia a la premsa de Terrassa, amb la singularitat que es tracta d'una galeria on es poden reproduir, mitjançant pel·lícules cinematogràfiques, retrats vivents "una vez haya dejado de existir (*sic*)". Vegeu la pàgina 3 del setmanari *Egara*, 15 d'agost del 1902.
- 50 Vegeu: *Revista Tarrasense*, 16 de desembre del 1877 i 5 de juny del 1879.
- 51 Un dels primers reportatges sobre aquestes esglésies el realitza Josep Fiter i Inglés (Barcelona 1857-1915) i es publica a la revista *La Il·lustración*, de Barcelona.
- 52 Vegeu: *El Eco de Tarrasa*, 29 de gener del 1885. En aquesta publicació s'especifica que ve de Sabadell, on ha passat una llarga temporada.
- 53 Vegeu la pàgina 5 de *La Revista Tarrasense*, núm. 42, 24 de maig del 1888.
- 54 Vegeu: FOURCADE, Josep. "La fotografia a Terrassa": *Al Vent*, 60.
- 55 La platinotípia és un mètode fotogràfic basat en la fotosensibilització de les sals fèrriques, un procés en el qual intervenen tres solucions, dues de fèrriques i una de platí, que es barregen abans d'impressionar el paper o el vidre. Depenent de la concentració de les tres solucions, es pot variar el to final de cada còpia. Seguidament, s'exposa a una llum ultraviolada, que redueix les sals fèrriques, i, finalment, es procedeix al revelatge i a la neteja; així se n'elimina tot el ferro i hi resta tan sols el platí, de tal manera que la fotografia presenta un acabat d'un gran efecte plàstic.
- 56 Josep Maria Ballester i Benítez (Múrcia, 1856 / ?).
- 57 Dolors Samarra i Ullés (Solsona, 1861 / ?).
- 58 Josepa Ballester i Samarra (Valls, 1887 / ?).
- 59 Josep Maria Ballester i Samarra (Sabadell, 21-1-1892 / ?).
- 60 Vegeu la pàgina 4 de la *Gaceta de Tarrasa* del 15 d'agost del 1896.
- 61 A partir del 1904, el local del carrer Nou de Sant Pere, 19, que primer pertany a en Torija i després a en Ballester, l'ocupa Josep Virgili, un fotògraf que el 1908 es trasllada a la Rambla de les Flors, 13, de Barcelona, però que continua anunciant-se a Terrassa amb la singular i críptica publicitat de *Fotografia Filosòfica*. Vegeu: *La Comarca del Vallès*, 8 d'agost del 1908.
- 62 Sobre Lluís Corominas i Pigüillem (1879-1967), vegeu l'article firmat per R. (Baltasar Ragon) a les pàgines 1 i 2 de *Tarrasa Informació*, 3 d'octubre del 1953.
- 63 *Fills de Josep Ballester*: així apareixen anunciats als llibres de Matrícula i a les contribucions comercials de Terrassa (AHCT, 1910 a 1913). Segons consta a la pàgina 2 de *Crònica Social*, del 15 de febrer del 1911, Josep Maria Ballester és destinat per Correus a la ciutat comtal, aquest mateix mes de febrer del 1911. Segurament es tracta d'en Ballester Benítez, però també podria ser que es tractés del seu nebot, Josep Maria Ballester i Serrano, que és administrador de Correus al carrer de Sant Josep, 22, i que també es dedica a la fotografia, al Passeig, 125, de Terrassa. Vegeu la pàgina

- 3 de l'*Heraldo de Tarrasa*, 20 de maig del 1911.
- 64 Aquest domicili, carrer de la Font Vella, 127, des del 1912 consta com a Passeig, 127. Sobre la notícia de l'incendi, vegeu la primera pàgina de *La Comarca del Vallés*, 14 d'octubre del 1912, i *La Sembra*, 18 d'octubre del 1912. Una part del material salvat del foc figura al fons de l'Arxiu Tobella.
- 65 Martí Bonet i Berenguer (Guimerà, 1882 / ?), fill de Josep Bonet i Rosich (Guimerà, 1857-?) i de Sebastiana Berenguer i Bergadà (Guimerà, 1860-?), arriba a Terrassa amb la seva família el 1885 i s'estableix al carrer de Suris, 14. Vegeu: Padró del 1894 (AHCT). Com a fotògraf, ens apareix als llibres de Matrícula i a les contribucions industrials de Terrassa des del 1910 al 1913 (AHCT).
- 66 Vegeu la primera pàgina de *La Comarca del Vallés*, 30 de setembre del 1909.
- 67 L. Fiat, però, no apareix empadronat a Terrassa fins al 1905. Tenint en compte que a *La Comarca del Vallés*, del 29 d'abril de 1899, apareix la notícia sobre la demanda d'un permís d'obres presentada per Josep Aliart i Boada per a fer unes reformes a la façana principal i lateral d'aquest domicili, molt possiblement aquesta és la data de l'inici de l'activitat professional a Terrassa d'en Fiat, que, segurament, lloga la casa a qui demana el permís de les reformes.
- 68 Vegeu la primera pàgina i següents de *Fraternitat Republicana* del 4 de juny del 1904. En concret, s'hi exigeixen fotografies de 10 x 8 cm, dimensions màximes, o de 7,5 x 5 cm, mínimes.
- 69 Un dels primers reportatges fotogràfics de casament que hem trobat documentat a l'època és el de l'enllaç matrimonial de Salvador Feliu i Pepita Mitjans. Vegeu la pàgina 4 de *La Comarca del Vallés*, 15 de desembre del 1906.
- 70 El 1913, al carrer de la Rutlla, 1, qui apareix al llibre de Matrícula comercial és Modesta Fernández Olozeaga, el mateix any que apareix la seva baixa (AHCT).
- 71 Artur Garriga i Albaret (Sabadell, 1891 / Gijón, 1933). Ebenista i fuster que té els seus tallers al carrer del Pantà, 95.
- 72 Vegeu la pàgina 2 de *Crònica Social* del 14 de febrer del 1911 i *La Comarca del Vallés*, 11 de febrer del 1911, pàgina 2.
- 73 Baltasar Ragon i Petit (Terrassa, 1885-1958). Cronista de la ciutat.
- 74 Baltasar Roig i Anglada (Terrassa, 1865-1929).
- 75 Miquel Ginestà i Soler (Barcelona 7-10-1867 / Terrassa, 7-1-1944). Llibres de Matrícula i contribucions comercials de Terrassa. AHCT, del 1910 al 1914. També: COMES I EZEQUIEL, Rafel. "El col·leccionisme de temàtica terrassenca tèxtil": *Circular informativa del Grup Filatèlic, Numismàtic i de Col·leccionisme de Terrassa*, 157, i l'exemplar de la publicació periòdica *La Comarca del Vallés* del 17 de gener del 1911, a més dels de *Crònica Social* del 9 d'abril del 1909 i del 2 de maig del 1913.
- 76 Antoni Pous i Oriach (Sabadell, 1851 / Terrassa, 1919).
- 77 Vegeu: *La Comarca del Vallés*, 18 de maig del 1910.
- 78 El moblista Pere Sabater i Armengol (Terrassa, 1866-1938) també utilitza els seus aparadors per a l'exhibició de pintures i fotografies, entre altres; i, segons la notícia apareguda a *La Comarca del Vallés* el 4 de novembre del 1912, trobem que Miquel Ginestà i Soler exposa "dos hermosas ampliaciones fotográficas que revelan su exquisito buen gusto y el conocimiento que sobre el arte de la fotografía tiene el referido señor".
- 79 Substància derivada d'un concentrat de piroxilina que facilita la sensibilització del paper a la llum.
- 80 Joan Rusca i Avellaneda (Terrassa, 1886 / Barcelona, 1936).

- 81 Llibre de Matrícula i contribucions industrials de Terrassa. AHCT, 1915. Manuel Ortiz i Jaume (Xerès de la Frontera, 14-9-1858).
- 82 El 1915 sol·liciten a l'Ajuntament el permís per a retolar la façana amb el nom de *Fotografia Paris* (AHCT).
- 83 Conegut també com el pantà de la Xuriguera, fou inaugurat el 1902. La Mina d'Aigües, la Cambra de Comerç i l'Institut Industrial de Terrassa varen signar un acord per a la seva construcció, el 1897. L'obra consistia en un mur de contenció de 40 metres de base per 42 d'alçada i 119 de llargada, amb una capacitat de 1.106.392 m³. El 24 de febrer del 1944 es va esberlar el mur de contenció i l'aigua es va precipitar vers la riera de Gaià, amb el resultat de 8 víctimes mortals i gran destrosses.
- 84 Padró del 1905 (AHCT).
- 85 Els fotògrafs guardonats en aquest darrer certamen, poc abans d'iniciar-se la Guerra Civil espanyola, resultaren ser els següents: Antoni Miralda i Espinal, Medalla d'Or; Joan Font i Cabassa, Medalla Vermeil; Avel·lí Gómez i Rodríguez, Jaume Altimira i Codina (Terrassa, 1906-1994), Francesc Aligué i Casals i Josep Orriols i Labrador, Medalla de Bronze. Vegeu la portada del diari *El Dia*, 10 de juliol del 1936.
- 86 Francesc Estruch i Freixas (Vilanova del Camí, Anoia, 23-10-1871 / Terrassa, 1-4-1926).
- 87 Vegeu la pàgina 8 del setmanari *La Sembra*, 2 de febrer del 1902. El seu domicili particular és al carrer de Sant Pere, 31.
- 88 Ricard Carrera i Casablanca (Sabadell, 1895 / ?).
- 89 El 1914 desapareix dels llibres de Matrícula i de les contribucions industrials de Terrassa.
- 90 Vegeu *La Comarca del Vallés* del 14 de març del 1913, pàgina 5, i del 4 d'octubre del 1913. Al seu domicili també hi consta que es dedica a la sastreria.
- 91 Rafael Molins i Marcet (Sabadell, 1900-1993). Vegeu: *Rafael Molins: 1900-1993*. Sabadell: Museu d'Art de Sabadell, 1998.
- 92 Així qualifica Rafael Molins el seu mestre, a l'entrevista que li fa Joan Cuscó i Aymamí, a la revista sabadellenca *Quadern*, núm. 26, març-abril del 1982.
- 93 Joan Vilatobà i Fígols (Sabadell, 1878-1954).
- 94 Josep Vilatobà i Fígols (Sabadell, 15-6-1882 / ?).
- 95 Vegeu: *La Acció*, 11 d'agost del 1923.
- 96 Josep Torrella i Carreras (Terrassa, 31-7-1857 / 24-9-1970).
- 97 Joan Gorina i Riera (Matadepera, 1851-1911).
- 98 Miquel Miralda i Cortés (Terrassa, 28-9-1850 / 14-8-1925).
- 99 Ramón Camon i Camarasa (Estopinyà, 25-3-1878 / Terrassa, 17-2-1952)
- 100 Vegeu: *La Comarca del Vallés*, 2 de juliol del 1913.
- 101 Vegeu la portada del setmanari *Egara*, 27 de gener del 1901.
- 102 Carles i Miquel Pompidor i Roger, nascuts a Prats de Molló (Vallespir), el 1863 i el 1865, respectivament, tenen un tercer germà, Josep, nascut a la mateixa localitat el 1867 i que fou el primer titular del negoci.
- 103 Aquests germans regentaren des del 1890 la Fonda Peninsular, que l'Institut Industrial de Terrassa havia obert, el 1877, al carrer del Raval, 20. Aquesta fonda es va traslladar el 1890 al carrer del Teatre, 2, i, el 1894, al carrer de Sant Pere, 48 a 56. Aquests empresaris regentaren també des del 1901 un popular quiosc de begudes al començament del carrer de Sant Pere de Terrassa. Fora d'aquesta ciutat, i en diferents períodes, els germans Pompidor també van dirigir l'Hotel Gori, a

- Olesa de Montserrat, fundat el 1889 per Joaquim Casals i Gori; l'Hotel Marçet, des del 9 d'abril del 1912, on, a partir de l'any 1954, s'emplaçà el monestir de Sant Benet, a Montserrat, i, per últim, el Palace Hotel, de València.
- 104 Enric Torrella i de Sagrera (Terrassa, 1841-1915).
 - 105 Blai Boix i Meseguer (Vall-de-Roures, Matarranya, ca. 1869 / ?).
 - 106 Maurici Soler i Puigdollers (Terrassa, 15-9-1877 / 23-2--1919).
 - 107 Tal com indica Rafel Comes i Ezequiel, possiblement es tracta de Joan Domènech i Estella (Terrassa, 1871-1920), germà del mestre d'obres Pere Domènech i Estella (Terrassa, ?-1957). "El col·leccionisme de temàtica terrassenca tèxtil. Les primeres postals. Nova cronologia": *Circular informativa del Grup Filatèlic, Numismàtic i de Col·leccionisme de Terrassa*, 147, novembre 2006.
 - 108 Heribert Mariezcurrena i Corrons (Girona, 1846 / Barcelona, 1898).
 - 109 Miquel Joaritz i Lasarte (Girona, 1844 / Barcelona, 1910).
 - 110 Josep Thomàs i Bigas (Barcelona, 1852 / Berna, Suïssa, 1910).
 - 111 Pere Antoni Ventalló i Vintró, (Terrassa, 23-3-1846 / Barcelona, 7-3-1910).
 - 112 Trobem diverses referències d'aquest àlbum a *L'Excursionista*, el butlletí mensual de l'Associació Catalanista d'Excursions Científiques, institució fundada el 26 de novembre del 1876. El primer exemplar d'aquesta publicació porta la data del 30 de novembre del 1878.
 - 113 Una de les primeres excursions organitzada per aquesta institució i de la qual tenim constància es fa el 1907.
 - 114 Vegeu: SOLER I PALET, Josep. "De les pintures murals romàniques, i especialment de les recentment descobertes a Santa Maria de Terrassa" (I i II): *Butlletí del CEC*, febrer del 1918, núm. 277, i març del 1918, núm. 278; estudi il·lustrat per Joan Planella i amb fotografies de Mas i d'E. Vilaseca.
 - 115 L'empresa *Freixa y Sans*, fabricants de teixits de llana, era continuadora de *Vieta y Cia.*, fundada el 1824. Vegeu: COMES I EZEQUIEL, Rafel. "El col·leccionisme de temàtica terrassenca tèxtil (1). Postals (1). Col·lecció Fotogràfica de J. Ballester": *Circular informativa del Grup Filatèlic, Numismàtic i de Col·leccionisme de Terrassa*, març 1991. També, del mateix autor: "El col·leccionisme de temàtica terrassenca tèxtil. Les primeres postals. Nova cronologia": *Circular informativa del Grup Filatèlic, Numismàtic i de Col·leccionisme de Terrassa*, 147, novembre 2006.
 - 116 Francesc Giralt i Serrà (Terrassa, 20-3-1843 / 30-5-1905). Impressor tipogràfic i músic.
 - 117 Als seus aplecs, els afeccionats a la fotografia solien habilitar algun local per tal que els fotògrafs poguessin fer intercanvi de plaques fotogràfiques. Vegeu: *La Sembra*, 31 de maig del 1906. Tan gran era l'afluència de fotògrafs a aquests aplecs que fins i tot Joan Gorina, "el Noi de la Pega", al poema que dedica a l'excursió realitzada a la Mata, el juny de 1905, diu textualment: "[...] ;Fotògrafs per aquí... / fotògrafs per allà, / a tots nos van retratà [...]."
 - 118 Vegeu la primera pàgina de la revista *Egara*, del 6 de juliol del 1907.
 - 119 RAGON, Baltasar. *Sucedió en Tarrasa*. Terrassa: Impremta N. Flotats, 1952.
 - 120 Lluís Muncunill i Parellada (Sant Vicenç de Fals, Bages, 1868 / Terrassa, 1931). Arquitecte.
 - 121 Aquesta estació es comença a construir al costat de la vella, el febrer del 1901. L'antiga estació es comença a enderrocar el 1899 i no és fins al 1902 que acaba desapareixent.
 - 122 Es pot tractar de Francesc Laplana i Oliver (Binèfar, 1873 / ?), que, des del 1892, exerceix de factor a l'estació de Terrassa.
 - 123 Josep Ventayol i Vilà (Terrassa, 7-4-1879 / Barcelona, 11-4-1944).
 - 124 La mostra s'organitza al nou edifici de l'Escola Industrial, al carrer de Colom, i és coordinada per

- Joan Mestres.
- 125 Vegeu: portada de *Fraternitat Republicana*, 21 de maig del 1904.
- 126 Joan Cardellach i Grau (Terrassa, 25-4-1862 / ?). Des del 2 de desembre del 1886, Joan Cardellach es dedica primer a la perfumeria, a un local obert al carrer de Sant Cristòfol, 7. A partir del 1905, obre una botiga d'objectes de regal al carrer de la Font Vella, 57-59, denominada *El Ingenio*. Segons consta a un anunci aparegut a *Crònica Social* del 27 de gener del 1911, exerceix com a representant de la casa de productes fotogràfics *Riba, S. en C.*, plaça de Catalunya, 20, Barcelona, continuadora de l'estudi del fotògraf Ramon Areñas. Altres venedors de material fotogràfic a Terrassa són Jaume Taló i el seu successor Josep Maria Nogués i Farrés, amb un laboratori al carrer de la Palla i una drogueria al carrer de la Font Vella, juntament amb dues altres drogueries: *Gali y Cía., S. en C.*, al carrer de Sant Pere, 27, i la de Joaquim Brugueras, a la Rambla, 215.
- 127 Totes les dades facilitades sobre aquesta exposició es poden consultar al suplement del Catàleg de l'Exposició Local de Terrassa (Terrassa: Impremta Ventayol, 1904); a *La Sembra*, 14 de juliol del 1904, i als exemplars d'*Egara*, 10 de juliol del 1904, 17 de juliol del 1904, 24 de juliol del 1904, 31 de juliol del 1904 i 7 d'agost del 1904.
- 128 Soler i Palet Josep (Terrassa, 1859 / Barcelona 1921). Advocat i historiador.
- 129 Ramon Rucabado i Comerma (Barcelona, 10-12-1884 / 1966). Escriptor i periodista.
- 130 Vegeu: TARRÉS, Jaume. "Josep Thomàs i la Sociedad Heliogràfica Española": *Revista Cartòfila*, 26, desembre del 2007.
- 131 Lluís Bartrina i Fabré (Barcelona, 2-5-1871 / 12-12-1939).
- 132 Com a nota curiosa, el 20 de febrer del 1915, Thomàs posa un anunci a la primera pàgina de *Crònica Social*, perquè es venen una caldera i una màquina de vapor d'aquest domicili barceloní.
- 133 *Gran Diccionari de la Llengua Catalana*.
- 134 Vegeu: primera pàgina del setmanari *Egara*, del 3 de setembre del 1893.
- 135 Frederic Miralda i Casals (Terrassa, 6-8-1920 / 11-3-1996).
- 136 Josep Ventalló i Vintró (Terrassa, 20-4-1856 / 28-3-1919).
- 137 Ignasi Suana i Pujol (Terrassa, 31-7-1866 / 11-7-1938). Publicava sota el pseudònim de Joan Solupa.
- 138 Alfred Gaza i Roselló (Barcelona, ? / 3-2-1929).
- 139 Àngel Toldrà i Viazó (Barcelona, 1867-1957). Vegeu: BOIX, Ernest. *Catálogo de las postales de Barcelona A. T. V.* Sabadell: Editorial AUSA, 2002. *Diari de Terrassa*, 18 de novembre del 2006, pàg. 42. *Diari de Terrassa*, 8 de setembre del 2007, pàg. 35. COMES I EZEQUIEL, Rafel. "El col·leccionisme de temàtica terrassenca tèxtil. Les primeres postals. Nova cronologia": *Circular informativa del Grup Filatèlic, Numismàtic i de Col·leccionisme de Terrassa*, 157. OLIVA, Àngel. "El meu avi Àngel Toldrà Viazó": *Revista Cartòfila*, 25. Vegeu també: BOIX, Ernest. "Las ediciones de Ángel Toldrà Viazó": *Revista Cartòfila*, 2, 3, 4, 5-6, 13 i 14; "Catálogo de las postales de A. T. V.": *Revista Cartòfila*, 16, 17 i 18. BOIX, Felip, i GUSTEMS I VINYALS, Joan. "Llista numèrica de les postals de la serie general d'A. T. V." Cercle Cartòfil de Catalunya. Suplement de la *Revista Cartòfila*. TEIXIDOR, Carles. La targeta postal en España. 1892-1915. TORRELLA, Rafael. *Catàleg de targetes postals de Barcelona*.
- 140 *La Comarca del Vallés* també utilitza alguns clixés de Josep Boixadera, a partir del mes de febrer del 1911.
- 141 Emili Daura i Oller (1845-1904).

- 142 Manuel Manyà (Terrassa, 2-2-1826 / 27-3-1885). El mateix diari, el dia després de la inauguració d'aquest edifici, tampoc no pot publicar la fotografia, i torna a il·lustrar la ressenya de l'efemèride amb el projecte dels arquitectes.
- 143 Lucien Roisin Besnard (París, 1876 / Marsella, 1942).
- 144 Pau Amat i Bogunyà (Ullastrell, 1847 / Terrassa, 7-2-1926).
- 145 Bartomeu Amat i Brugada (Terrassa, 20-4-1870 / 24-3-1909).
- 146 La primera referència que identifica les inicials "C. O." com a Climent Oliveró la fa Maria Teresa Llordés i Llordés, que classifica el llegat Oliveró per al Museu de la Ciència i de la Tècnica de Catalunya, a Terrassa.
- 147 Josep Boixadera i Ponsa (Benavent, Segrià, 1878 / Reus, 1938) (dades del Padró general de veïns del 1910, Arxiu Històric de Sabadell). Per a més informació sobre la seva vida, consulteu: ROCA, Ramon, i COSTAFREDA, Virgínia. *Isona i la Conca Dellà*. Vistes per Josep Boixadera. Tremp-Esterri d'Àneu: Garsineu Edicions i Ecomuseu de les Valls d'Àneu, 2000 [Pirineu Memòria Gràfica, 4].
- 148 Neus Mauri i Costa (la Pobla de Segur, Pallars Jussà, 23-6-1882 / ?).
- 149 Vegeu: ROCA, Ramon, i COSTAFREDA, Virgínia. *Isona i la Conca Dellà*. Vistes per Josep Boixadera. Tremp-Esterri d'Àneu: Garsineu Edicions i Ecomuseu de les Valls d'Àneu, 2000 [Pirineu Memòria Gràfica, 4].
- 150 A *La Comarca del Vallés* del 23 de setembre del 1911 hi apareix la fotografia dedicada al Banc de Terrassa; el 4 de novembre del 1911, la del Passeig; el 2 de setembre del 1911, la del Raval de Montserrat i, el 21 d'octubre del 1911, la del carrer de la Font Vella; són justament les mateixes imatges que es reproduïxen a la sèrie de postals. La dedicada al Banc de Terrassa també la trobem a *La Actualidad*, el 10 d'octubre del 1911.
- 151 Joan Furnells i Soler (Barcelona, 1866-1924). Fotogrador. Moltes de les seves fotografies apareixen publicades a *La Ilustración Española y Americana*.
- 152 Vegeu: primera pàgina de *Crònica Social*, 5 de juliol del 1916.
- 153 Joaquim Morera i Ventalló (Terrassa, 24-4-1886 / 11-12-1907). Estudiant de Dret.
- 154 Vegeu les pàgines 1 i 2 de *La Comarca del Vallés*, 11 d'octubre del 1915.
- 155 Carles Esquirol i Galzeran (Barcelona, 26-12-1879 / Terrassa, 28-10-1931). Escolapi, escultor i pintor; ingressa a l'orde el 15 de setembre del 1895 i fa la primera professió a Moià, el 22 d'agost del 1897, i la professió solemne, el 26 de desembre del 1900, un any abans de ser traslladat a Terrassa. Vegeu la consuetud del pare Carles Esquirol, a l'Arxiu Provincial de les Escoles Pies de Catalunya i primera pàgina de *La Comarca del Vallés* del 7 de maig del 1917 i de *Crònica Social*, del 7 de maig del 1917.
- 156 Vegeu: primera pàgina de *La Comarca del Vallés*, 22 de maig del 1914. La primera capella fou inaugurada el 2 d'octubre del 1910 i ocupa l'espai de la que havia estat l'antiga sala de dibuix.
- 157 Vegeu: pàgines 1 i 2 de *La Comarca del Vallés*, 19 d'agost del 1910.
- 158 Al concurs hi participen 51 concursants, amb 417 fotografies, però no s'hi atorga cap primer premi, ja que el jurat considera que cap dels treballs no té la qualitat adient; per aquest motiu la dotació es reparteix entre les col·leccions presentades amb els lemes "Per l'Art", "Impressions" i "Iris". Vegeu: portada i pàgina 10 de *La Sembra*, 7 de juliol del 1910. El jurat el formen: Josep Baltà de Cela, president; Joaquim Vancells i Vieta, Josep Tobella i Josep Maria Ballester, vocals, i, actuant com a secretari, Narcís Freixa i Ubach (Terrassa, 1888-1957). Vegeu la pàgina 2 de *La Comarca del Vallés* del 9 de juny del 1910.
- 159 Vegeu: *La Comarca del Vallés*, 23 de setembre del 1905.

- 160 Josep Comas i Sagristà (Terrassa, 1871 / 22-2-1923), empleat municipal que el 1918 és nomenat professor interí de l'Escola Industrial d'Arts i Oficis.
- 161 Salvador Utset i Payàs (Terrassa, 27-6-1880 / 1971). Fill de l'impressor Miquel Utset, arriba a ser nomenat jutge municipal i alcalde accidental. Salvador Utset, fotògraf afeccionat, el 1903, aconseguí una menció honorífica amb una fotografia titulada "Torrent de la Maurina", al I Concurs convocat per *La Il·lustració Catalana*, de Barcelona.
- 162 Miquel Astals i Mach (Terrassa, 7-7-1888 / 17-1-1964).
- 163 Josep O. Humet i Cortès (Terrassa, 1887 / 22-10-1968). Fabricant.
- 164 Des del 1912, apareix al llibre de matriculació Gabriel Carreras i Barceló, membre del *Cosmos Fotogràfic de Barcelona*, al carrer de Sant Pau, 5, com a *Photo-Art G. Carreras*, al mateix domicili on Francesc Astals actua com a venedor de material elèctric. Carreras ja treballa a Terrassa des de l'any anterior, tot anunciant-se al diari *Crònica Social*, del 27 de gener del 1911, com a venedor de màquines i accessoris per a fotògrafs; de fet, el trobem al cens alfabètic del 1904-1905, domiciliat al carrer Major, 44, fins el 1914, quan, segons consta al llibre de Matrícula municipal, Carreras fa fallida comercial (AHCT, llibres de Matrícula i contribucions industrials de Terrassa, del 1912 al 1914). Segons *La Comarca del Vallès* del 3 de juny del 1912, aquest fotògraf realitza unes fotografies de les esglésies de Sant Pere i del Castell Cartoixa de Vallparadís que són molt lloades. Un altre comercial fotogràfic fou Ramon Vancells i Amat (Terrassa, 1902-1946), un dels sis fills del pintor Joaquim Vancells i Vietà (Barcelona, 1866-1942). Ramon Vancells, conegut com "en Cusco", manté obert un estudi al carrer de Sant Pere, 21, on compagina els treballs fotogràfics amb la venda d'articles esportius; és un gran afeccionat als escacs i assidu dels torneigs celebrats a la ciutat. El 1933, al seu local s'hi instal·la *Foto Studi García*, que té la seu central al carrer de Sants, 77, de Barcelona, i el 1935 també treballa al carrer de la Palla, 30, de Terrassa.
- 165 Joan Torredemer i Canela (el Pont d'Armentera, Alt Camp, 1893 / Terrassa, 21-6-1975).
- 166 Vegeu: *Arxiu d'Estudis del Centre Excursionista de Terrassa*, octubre, novembre i desembre del 1914, núm. XVIII.
- 167 Agustí Jover i Marquet (Terrassa, 16-4-1831 / 1-2-1888).
- 168 Cristina Aurell i Avellaneda (1833-1922).
- 169 La primera fotografia apareguda en aquests butlletins està dedicada a les esglésies de Sant Pere, realitzada el 27 d'abril, però apareix sense firmar. Pàgina 30 de l'*Arxiu d'Estudis del Centre Excursionista de Terrassa*, any I, octubre-desembre, núm. 1, del 1912.
- 170 Vegeu: *Arxiu d'Estudis del Centre Excursionista de Terrassa*, any II, juny-juliol del 1912, núm. IX-X.
- 171 Vegeu: *Arxiu d'Estudis del Centre Excursionista de Terrassa*, agost del 1912, pàgina 160.
- 172 Adeodat F. Marcet i Poal (Terrassa, 1875-Bages, 1964). Perit agrònom, botànic i membre de l'orde benedictí a l'Abadia de Montserrat.
- 173 *Arxiu d'Estudis del Centre Excursionista de Terrassa*, juliol-agost-setembre del 1914, pàgina 35.
- 174 Gaietà Galizia i Laterza (Mormanno, Cosenza, Itàlia, 1870 / Terrassa, 24-7-1939).
- 175 A l'Arxiu Tobella es conserven interessants fotografies de Gaietà Galizia i Laterza, fonamentalment dedicades a la construcció i als interiors del Teatre Alegria de Terrassa.
- 176 Josep Boada i Llach (Terrassa, 1877 / 1958). Industrial de filats. Vegeu: *Arxiu d'Estudis del Centre Excursionista de Terrassa*, febrer-abril del 1920, pàgina 88.
- 177 Francesc Capella i Autonell (Terrassa, 1890 / 23-4-1934). Agent d'assegurances.
- 178 Isidre Lloses i Paloma (Terrassa, 11-12-1892 / 10-2-1930).
- 179 Josep Reig i Cabanes (Terrassa, 1892 / ?). Pintor decorador.
- 180 Miquel Llobet i Rocabayera (Granollers, 1885 / ?).

- 181 El 20 maig del 1911, Josep Rosset obté un segon Premi al concurs del CEC pel mateix treball, concedit per la casa Cuyàs, de Barcelona. Totes les fotografies premiades en aquest concurs són exposades a la Sala Reig, de Barcelona. Roset presenta un altre tema, titulat "Natura", també premiat per la casa R. Rovira. Vegeu: *Arxiu d'Estudis del Centre Excursionista de Terrassa*, any II, juny-juliol del 1912, núm. IX-X, pàgines 140 i 147.
- 182 Josep Baltà i Rodríguez de Cela (Vilafranca del Penedès, 1866 -1937).
- 183 Pere Viver i Aymerich (Terrassa, 1873 / 1917).
- 184 Ramon Casamada i Maurí (Terrassa, 10-10-1874 / Montcada, 23-9-1936). A tall de curiositat, el 1909 Ramon Casamada edita una col·lecció de postals dedicada al Pallars, una contrada amb la qual està vinculat pel seu matrimoni amb Francesca Roig, natural de la Borda de la Xica, al terme de Sort. Vegeu: ROS I FONTANA, Ignasi. *Postals i fotògrafs (1900-1936). El territori del voltant del parc nacional d'Aigüestortes i estany de Sant Maurici a través de les postals de la col·lecció de Feliu Izard*. Tremp-Esterri d'Àneu: Garsineu Edicions i Ecomuseu de les Valls d'Àneu, 2007 [Pirineu Memòria Gràfica, 7].
- 185 Francesc Pi de la Serra (Terrassa, 20-5-1870 / 24-1-1949). Articulista i pintor.
- 186 La relació dels premiats i el jurat d'aquest concurs apareix a la primera pàgina de *La Comarca del Vallés*, 3 de juliol del 1912.
- 187 El CEC, des del 1898, ja organitza cursos d'aquesta naturalesa, fonamentalment aplicats i relacionats a d'altres pràctiques, com pot ser la topografia. Un dels primers cursos que s'organitzen és l'impartit per Lluís Maria Vidal, "Quatre lliçons de fotogrametria", impartides el 22 de desembre 1898, el 2 febrer, el 14 febrer i el 5 març del 1899.
- 188 Daniel Blanxart i Pedrals (Olesa de Montserrat, 23-8-1884 / Barcelona, 19-12-1965). Enginyer tèxtil, musicòleg, director del laboratori d'anàlisis químiques del Condicionament Terrassenc des del 1908 i fill adoptiu de Terrassa.
- 189 Narcís Cuyàs i Parera (Vilafranca del Penedès, 1881 / Barcelona, 1953). Una de les primeres projeccions de llanterna màgica apareix referenciada per Baltasar Ragon a *Una cosa cada dia*, on trobem la notícia que, el 22 d'abril de 1897, l'il·lusionista Mauri presenta, al Teatre del Retiro de Terrassa, *El Pantoscòpio*, una mena de llanterna màgica que permet la projecció de fotografies.
- 190 Vegeu: *Arxiu d'Estudis del Centre Excursionista de Terrassa*, gener-març del 1915, núm. XIX.
- 191 Francesc A. Abad i Multó (Alcoi, 1869 / Terrassa, 19-1-1936).
- 192 Vegeu: *Heraldo de Tarrasa*, 12 de novembre del 1910, pàgina 3.
- 193 Vegeu: *Arxiu d'Estudis del Centre Excursionista de Terrassa*, segona època; octubre del 1920, núm. VII, pàgina 110.
- 194 Tomàs Viver i Aymerich (Terrassa, 22-4-1876 / 8-1-1951).
- 195 A la pàgina 172 de l'*Arxiu d'Estudis del Centre Excursionista de Terrassa*, maig-juny del 1921, núm. XI, es comenten aquestes sessions.
- 196 Vegeu: *Heraldo de Tarrasa*, 1 d'abril del 1911, pàgina 3.